

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Επιστήμες της Αγωγής: δημιουργικά περιβάλλοντα μάθησης και παιχνίδι»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
Εφαρμοσμένο θέατρο και εθνοπολιτισμική ταυτότητα: μία διερεύνηση μέσα από το
παράδειγμα Ελληνίδων του Λονδίνου

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ
Καράλη Αγγελική

ΒΟΛΟΣ 2025

1^η Επιβλέπουσα: Μάρθα Κατσαρίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια

2^{ος} Επιβλέπων: Κωνσταντίνος Μάγος, Καθηγητής

3^{ος} Επιβλέπων: Αλέκος Πανταζής, Επίκουρος Καθηγητής

Βαθμός	
Ολογράφως	

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Δρ. Μάρθα Κατσαρίδου, για την άψογη συνεργασία, την καθοδήγηση, τη συνεχή υποστήριξη και την εμπιστοσύνη που μου παρείχε καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Η συμβολή της υπήρξε καθοριστική για την ολοκλήρωσή της.

Επιπλέον, θα ήθελα να εκφράσω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη προς τους συνεπιβλέποντες καθηγητές Δρ. Κώστα Μάγο και Δρ. Αλέκο Πανταζή για τη συνεργασία, την υποστήριξη και τη συμβολή τους στο πλαίσιο επίβλεψης της εργασίας.

Η εκπόνηση της παρούσας εργασίας δεν θα ήταν εφικτή χωρίς τη συμβολή της ομάδας 8 γυναικών που συμμετείχε στην έρευνα. Τις ευχαριστώ ειλικρινά και νιώθω βαθιά ευγνωμοσύνη για την παρουσία τους, τον διαμοιρασμό των εμπειριών τους και τη διάθεση τους για καλλιτεχνική εξερεύνηση. Ταυτόχρονα, ευχαριστώ θερμά τα άτομα που παρέστησαν ως κοινό στην παράσταση-έκθεση που πραγματοποιήθηκε και στη συζήτηση που ακολούθησε.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	5
Abstract.....	5
Εισαγωγή – Προσωπικός προβληματισμός.....	7
ΜΕΡΟΣ Α΄: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.....	10
1. Χρήση του θεάτρου: εφαρμοσμένο θέατρο, τέχνες στην έρευνα, εμπύχωση, θεατρικές και καλλιτεχνικές μέθοδοι.....	10
1.1. Εφαρμοσμένο θέατρο: ορισμοί και στόχοι του.....	10
1.2. Εφαρμοσμένο θέατρο και «ασφαλής χώρος».....	11
1.3. Η μαγεία του αγνώστου και της εξερεύνησης.....	12
1.4. Εφαρμοσμένο θέατρο, έρευνα μέσω των τεχνών και συλλογική δημιουργία.....	13
1.5. Διαδικασία της εμπύχωσης στο πλαίσιο έρευνας.....	15
1.6. Καλλιτεχνικές μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν.....	16
1.6.1. Θέατρο της επινόησης και μεταδραματικό θέατρο.....	16
1.6.2. Θέατρο του Καταπιεσμένου.....	17
1.6.3. Χρήση (προσωπικών) αντικειμένων και Κουκλοθέατρο.....	18
1.6.4. Χρήση ψηφιακών μέσων.....	20
1.6.5. Χρήση φωτογραφιών (Photovoice).....	20
1.6.6. Ελεύθερα Κείμενα.....	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	23
2. Ταυτότητες, ανήκειν, διασπορά και επιπολιτισμός.....	23
2.1. Ταυτότητα: έννοιες και ορισμοί.....	23
2.2. Πολιτισμική ταυτότητα, εθνική ταυτότητα και εθνοπολιτισμική ταυτότητα.....	25
2.3. Αίσθημα του ανήκειν και «σπίτι».....	27
2.4. Μετακίνηση, Διασπορά, Μετανάστευση.....	29
2.5. Ελληνική διασπορά και μετανάστευση.....	30
2.6. Επιπολιτισμός και Διαθεματικότητα.....	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ.....	35
3. Εφαρμοσμένο θέατρο, τέχνες και θέματα ταυτότητας.....	35
3.1. Εφαρμοσμένο, συμμετοχικό θέατρο και ταυτότητα μεταναστών.....	35

3.2. Θέματα ταυτότητας και τέχνες από Ελληνίδες ερευνήτριες.....	37
3.3. Εκθέσεις για ζητήματα ταυτότητας, μετανάστευσης, «σπιτιού».....	39
ΜΕΡΟΣ Β΄: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ.....	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ.....	41
4. Μεθοδολογία της έρευνας.....	41
4.1. Περιγραφή, σκοπός και ερωτήματα.....	41
4.2. Ερευνητικές μέθοδοι: έρευνα μέσω των τεχνών και συμμετοχική έρευνα-δράση.....	42
4.3. Ομάδα συμμετεχουσών, κριτική φύλη και κοινό.....	45
4.4. Χρόνος και χώρος διεξαγωγής της έρευνας.....	47
4.5. Μέθοδοι συλλογής και ανάλυσης δεδομένων.....	48
4.6. Εγκυρότητα, αξιοπιστία και δεοντολογία.....	49
4.7. Περιορισμοί της έρευνας.....	51
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ.....	52
5. Διεξαγωγή της έρευνας: Περιγραφή και ανάλυση της έρευνας.....	52
5.1. Ανάλυση των αρχικών συνεντεύξεων με τις ομάδες εστίασης.....	52
5.2. Ανάλυση της πρώτης ομαδικής συνάντησης.....	56
5.3. Ανάλυση της δεύτερης ομαδικής συνάντησης.....	56
5.4. Ανάλυση της τρίτης ομαδικής συνάντησης.....	58
5.5. Ανάλυση της τέταρτης ομαδικής συνάντησης.....	59
5.6. Ανάλυση της πέμπτης ομαδικής συνάντησης.....	61
5.7. Ανάλυση της έκτης ομαδικής συνάντησης.....	62
5.8. Ανάλυση της έβδομης ομαδικής συνάντησης.....	64
5.9. Ανάλυση της όγδοης ομαδικής συνάντησης.....	65
5.10. Ανάλυση της παράστασης-έκθεσης με το κοινό.....	67
5.10.1. Κοινωνική ζωή και γλώσσα.....	68
5.10.2. Παράδειγμα Έλληνα που γεννήθηκε στην Αγγλία.....	68
5.10.3. Τύψεις και οικογένεια.....	69
5.10.4. Νοοτροπία, σύστημα και πώς επηρεάζει την καθημερινότητα.....	69
5.10.5. Πόσο επηρεάζει η εργασία τον τόπο διαμονής μας;.....	70
5.10.6. Σχόλια για ταυτότητα.....	70

5.11. Ανάλυση της τελευταίας συνάντησης – ομαδικής συνέντευξης με τις συμμετέχουσες.....	71
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ.....	77
6. Συζήτηση.....	77
6.1. Η σχέση μας με το σπίτι και αίσθημα του ανήκειν.....	77
6.2. Δίλημμα μένω-φεύγω. Η Ελλάδα τρώει τα παιδιά της.....	78
6.3. Ταυτότητα, διασπορά και επιπολιτισμός.....	80
6.4. Πώς λειτούργησε το εφαρμοσμένο θέατρο και η συμμετοχική έρευνα-δράση μέσω των τεχνών;.....	83
6.5. Αρχικές συνεντεύξεις, τελικές συνεντεύξεις. Υπήρξε μετατόπιση;.....	85
6.6. Ταυτίστηκαν οι συναντήσεις μας με τα λεγόμενα του κοινού και τι νέο βγήκε;..	86
6.7. Πώς απαντά η έρευνα στον αρχικό προσωπικό μου προβληματισμό.....	87
Αντί επιλόγου.....	88
Βιβλιογραφία.....	90
Παράρτημα 1.....	98
Παράρτημα 2.....	99
Παράρτημα 3.....	100
Παράρτημα 4.....	101
Παράρτημα 5.....	104

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία διερευνά τον τρόπο με τον οποίο η εθνοπολιτισμική ταυτότητα Ελληνίδων που ζουν στο Λονδίνο αποτυπώνεται μέσα από μεθόδους εφαρμοσμένου θεάτρου. Η έρευνα προέκυψε από προσωπική εμπειρία της ερευνήτριας-εμπνηχότριας, ως Ελληνίδα που ζει στο Λονδίνο και εργάζεται στον κλάδο της εκπαίδευσης, έπειτα από δικούς της προβληματισμούς που αφορούν την ταυτότητά της και το αίσθημα ανήκειν. Έχοντας το εφαρμοσμένο θέατρο ως εργαλείο για συμμετοχική έρευνα-δράση, εξετάζεται πώς ζητήματα ταυτότητας, ανήκειν και διασποράς εκφράζονται και επαναπροσδιορίζονται μέσα από συλλογικές διαδικασίες. Η έρευνα διεξάγεται με οκτώ Ελληνίδες που ζουν στο Λονδίνο μέσα από βιωματικές συναντήσεις που καταλήγουν σε παράσταση-έκθεση με κοινό. Το θεωρητικό μέρος εστιάζει στο εφαρμοσμένο θέατρο και τη χρήση του ως ερευνητικό εργαλείο, στις έννοιες της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας στο πλαίσιο της μετανάστευσης, ενώ παραθέτει έρευνες που χρησιμοποιούν τις τέχνες για τη διερεύνηση παρόμοιων ζητημάτων. Το ερευνητικό μέρος παρουσιάζει τη μεθοδολογία, την ανάλυση και τα ευρήματα της διαδικασίας.

Λέξεις κλειδιά: εφαρμοσμένο θέατρο, εθνοπολιτισμική ταυτότητα, ανήκειν, Ελληνίδες διασποράς, ομαδοσυνεργατικότητα, επιπολιτισμός

Abstract

This thesis explores how the ethnocultural identity of Greek women living in London is expressed through applied theatre. The research emerged from the personal experience of the researcher-facilitator, a Greek woman living in London and working in the field of education, following her reflections on identity and the sense of belonging. Using applied theatre as a tool for participatory arts-based action research, the study examines how issues of identity, belonging, and diaspora are expressed and redefined through collective processes. The research is conducted with eight Greek women living in London, through a series of participatory workshops/sessions which lead to a performance sharing with audience. The theoretical part focuses on applied theatre and its use as research tool, as well as on concepts of ethnocultural identity

within the context of migration, and studies that use the arts to explore similar topics. The research part presents the methodology, analysis, and findings of the process.

Keywords: applied theatre, ethnocultural identity, belonging, Greek diaspora, participation, acculturation

Σημείωση 1: Οι λέξεις χρησιμοποιούνται στο θηλυκό γένος, καθώς οι συμμετέχουσες στην έρευνα ήταν γυναίκες.

Σημείωση 2: Όπου υπάρχει αναφορά σε συμμετέχοντα άτομα/κοινό, χρησιμοποιούνται ψευδώνυμα.

Εισαγωγή – Προσωπικός προβληματισμός

Η παρούσα έρευνα ξεκίνησε από προσωπική εμπειρία με αφορμή δικούς μου προβληματισμούς ως Ελληνίδα που ζει στο Λονδίνο και εργάζεται στον χώρο της εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, μετακόμισα στο Λονδίνο το 2018 και μετά από περίπου έναν χρόνο διαμονής μου στη χώρα, κάθε φορά που επέστρεφα στην Ελλάδα για διακοπές και στη συνέχεια πάλι πίσω στο Λονδίνο βίωνα ένα περίεργο συναίσθημα σαν να συντελείται μέσα μου μια εσωτερική αλλαγή. Το συναίσθημα αυτό, όσο περνούσαν τα χρόνια μόνιμης διαμονής μου στο εξωτερικό, γινόταν όλο και πιο έντονο. Άρχισα να αισθάνομαι πως δεν ανήκω πουθενά και την ίδια στιγμή πως ανήκω παντού. Παρόλο που είμαι Ελληνίδα, κάθε φορά που επέστρεφα στην Ελλάδα για διακοπές ένιωθα ότι δεν ταυτίζομαι εξ ολοκλήρου με την ελληνική κουλτούρα και καθημερινότητα. Επίσης ένιωθα πως απομακρύνομαι ιδεολογικά από κάποιες φίλες και φίλους που θεωρούσα πολύ κοντά μου. Παράλληλα, είναι πολλές οι φορές που όσο είμαι στο Λονδίνο αναπολώ στοιχεία της ελληνικής κουλτούρας και καθημερινότητας και μου περνά από το μυαλό η επιστροφή στην Ελλάδα. Οι προβληματισμοί αυτοί με οδήγησαν σε σκέψεις. Τελικά πού ανήκω; Ποια είναι η ταυτότητά μου; Αισθάνομαι πως είμαι κάπου στη μέση, κάπου μεταξύ Ελλάδας και Λονδίνου, αλλά και κάπου αιωρούμενη μεταξύ άλλων πολιτισμών. Τα ερωτήματα αυτά, αν και ξεκίνησαν από μια προσωπική αναζήτηση, σταδιακά απέκτησαν ερευνητικό χαρακτήρα.

Επιλέγω να αναφέρομαι στον τόπο κατοικίας μου εστιάζοντας στο Λονδίνο, και όχι γενικά στην Αγγλία, καθώς η πόλη διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από το υπόλοιπο της χώρας. Όπως φαίνεται, τα άτομα που κατοικούν στο Λονδίνο, επιλέγουν να αυτοαποκαλούνται «Λονδρέζες» (Londoners) και όχι Βρετανίδες ή Αγγλίδες, εξαιτίας των διαφορών που παρουσιάζει η πόλη σε σχέση με την υπόλοιπη Αγγλία. Συγκεκριμένα, ο νεότερος και πολυπολιτισμικός πληθυσμός της, η υψηλή συγκέντρωση αποφοίτων πανεπιστημίου και η οικονομική της ισχύς συνθέτουν μια

πόλη που μοιάζει με «έναν κόσμο από μόνη της» (Difford, 2025· Office for National Statistics, 2022· Queen Mary University of London, 2017).

Στο πλαίσιο του παρόντος μεταπτυχιακού, επέστρεψα για ένα διάστημα στην Ελλάδα. Έμεινα στη Θεσσαλονίκη και πηγαиноερχόμουν στον Βόλο για την παρακολούθηση των μαθημάτων του μεταπτυχιακού προγράμματος. Η Θεσσαλονίκη είναι ο τόπος όπου εκπόνησα τις προπτυχιακές μου σπουδές, επομένως έχω μια στενή σύνδεση με την πόλη. Αισθανόμουν πολύ οικεία με την καθημερινότητα στην Ελλάδα για τους μήνες που έμεινα αλλά παράλληλα ένιωθα πως είμαι εκεί προσωρινά, πως είμαι τουρίστρια σε μία πόλη που κάποτε ήταν σπίτι μου και πως είναι δεδομένο ότι θα επιστρέψω πίσω στο Λονδίνο. Πράγματι, η αλήθεια ήταν πως μόλις ολοκλήρωνα τις παρακολουθήσεις μαθημάτων θα επέστρεφα στο Λονδίνο, επομένως ίσως αυτός ο παράγοντας ως πρόγνωση να είχε επηρεάσει το πώς αισθανόμουν.

Το ζήτημα του «ανήκειν» και του αισθήματος του «σπιτιού» αποτέλεσε κατά καιρούς θέμα συζήτησης με φίλες/φίλους που ζουν ή ζούσαν στο Λονδίνο και κατάγονται από την Ελλάδα. Πριν περίπου δύο χρόνια στο πλαίσιο μιας σειράς εκδηλώσεων που λαμβάνουν χώρα στο Λονδίνο και αφορούν τη ρεμπέτικη και παραδοσιακή (ελληνική) μουσική όπου πολλοί μου φίλοι συμμετέχουν, ξεκίνησε η πρώτη σπίθα για την παρούσα εργασία. Ως κοινό στις συγκεκριμένες εκδηλώσεις, ένιωθα έντονα ένα αίσθημα οικειότητας ακόμη και όταν δεν ήταν εκεί κοντινοί μου φίλοι αλλά άτομα τα οποία μπορεί να ξανά είχα δει μόνο μία φορά ή και ποτέ. Την περίοδο εκείνη σκεφτόμουν, τι είναι αυτό που με κάνει να νιώθω έτσι στο συγκεκριμένο πλαίσιο; Ποιοι παράγοντες με επηρεάζουν; Αυτό μου το συναίσθημα συνδέεται με τις ρίζες μου ως Ελληνίδα; Υπάρχει κάποια σχέση με τους Έλληνες της διασποράς; Άραγε αισθάνονται το ίδιο άλλα άτομα γύρω μου;

Στο Λονδίνο εργάζομαι στο πλαίσιο της εκπαίδευσης και του θεάτρου στην εκπαίδευση και στην κοινωνία, συγκεκριμένα ο όρος που περιγράφει καλύτερα τον τρόπο που χρησιμοποιώ το θέατρο και τις τέχνες είναι αυτό που ονομάζεται *εφαρμοσμένο θέατρο* –ο όρος θα εξηγηθεί περαιτέρω στο θεωρητικό μέρος της έρευνας. Συχνά εκφράζομαι μέσω του θεάτρου και των τεχνών πιο εύκολα από ό,τι εκφράζομαι μέσω του λόγου – κάτι που συχνά παρατηρώ και στους/στις μαθητές/μαθήτριές μου. Συγκεκριμένα, πριν από κάποιο διάστημα στην τάξη όπου δίδασκα διαπραγματευτήκαμε θέματα κουλτούρας και ταυτότητας μέσω παραστατικών τεχνών και σταδιακά δημιουργήσαμε

συλλογικά μία παράσταση χρησιμοποιώντας τεχνικές του θεάτρου της επινόησης (devised theatre). Οι μαθητές/μαθήτριες μου, προερχόμενοι/ες από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, κατάφεραν να εκφραστούν και να μοιραστούν στοιχεία για τον εαυτό τους με άνεση και ελευθερία.

Γενικότερα η χρήση των τεχνών ως μεθόδου έρευνας και συλλογής δεδομένων είναι κάτι που μου είχε κινήσει το ενδιαφέρον εδώ και κάποια χρόνια. Στη διάρκεια αναζήτησης βιβλιογραφίας που πραγματεύεται θέματα παρόμοια με τις δικές μου ανησυχίες, όπως το αίσθημα του ανήκειν, το αίσθημα ταυτότητας και το τι θεωρείται «σπίτι», εντόπισα έρευνες που αξιοποιούσαν το θέατρο και τη συμμετοχική έρευνα-δράση ως εργαλεία συλλογής δεδομένων. Έκρινα ότι το δικό μου θέμα ταιριάζει με αυτή την προσέγγιση και αποφάσισα να εκπονήσω μια έρευνα όπου οι τέχνες και το θέατρο θα αποτελούν τον βασικό τρόπο συλλογής δεδομένων, με εμένα στον ρόλο της ερευνήτριας και εμπνυχώτριας. Παράλληλα, έχοντας την εκπαίδευση ως το βασικό μου επάγγελμα, ένα επάγγελμα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και με παρόμοιες συνθήκες και απολαβές ανεξαρτήτως ειδικότητας, θεώρησα πως θα με αντιπροσώπευε καλύτερα η συμμετοχή στην έρευνα ατόμων που εργάζονται στον ίδιο χώρο. Έτσι, κατέληξα στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας, η οποία ξεκινά από το προσωπικό μου βίωμα και, μέσω του θεάτρου και των τεχνών, ανοίγει τον διάλογο σε μια ομάδα γυναικών ελληνικής καταγωγής που ζουν στο Λονδίνο και έχουν όλες κάποια σχέση με τον χώρο της εκπαίδευσης. Η επιλογή του δείγματος θα εξηγηθεί περαιτέρω παρακάτω.

Θα ακολουθήσει θεωρητικό μέρος που αφορά το εφαρμοσμένο θέατρο και τη χρήση των τεχνών ως εργαλείο έρευνας. Στη συνέχεια, θα ακολουθήσει αναφορά σε θέματα ταυτότητας, διασποράς και αισθήματος ανήκειν. Θα παρατεθεί ενότητα που συνδέει το θέατρο και τις τέχνες με θέματα ταυτότητας. Έπειτα, θα ακολουθήσει το ερευνητικό μέρος που περιλαμβάνει τη μεθοδολογία της έρευνας, την περιγραφή και ανάλυση της έρευνας καθώς και τα συμπεράσματα σε μορφή συζήτησης.

ΜΕΡΟΣ Α': ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Χρήση του θεάτρου: εφαρμοσμένο θέατρο, τέχνες στην έρευνα, εμπύχωση, θεατρικές και καλλιτεχνικές μέθοδοι

Στο πρώτο μέρος αυτού το κεφαλαίου θα γίνει αναφορά στο εφαρμοσμένο θέατρο με επεξήγηση του όρου, τα χαρακτηριστικά, τους στόχους του ως πρακτική και το πώς συντελεί στη δημιουργία ενός ασφαλούς χώρου. Θα αναφερθεί η σημασία της διαδικασίας ως μέσο ανακάλυψης, πειραματισμού και απομάθησης. Επιπλέον θα συζητηθεί η σύνδεση του εφαρμοσμένου θεάτρου με την έρευνα μέσω των τεχνών, η αναγκαιότητα της συνδημιουργίας και της συλλογικότητας στη διαδικασία καθώς και τα χαρακτηριστικά της εμπύχωσης. Τέλος, θα αναλυθούν κάποιες από τις καλλιτεχνικές μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα βασισμένες στις μορφές του εφαρμοσμένου θεάτρου.

1.1. Εφαρμοσμένο θέατρο: ορισμοί και στόχοι του

Επιλέγεται ο όρος *εφαρμοσμένο θέατρο* καθώς περιλαμβάνει πτυχές θεατρικών και δημιουργικών πρακτικών που λαμβάνουν χώρα συνήθως σε μέρη διαφορετικά από τις συμβατικές θεατρικές σκηνές και με σκοπούς που δεν επικεντρώνονται μόνο στην ψυχαγωγία του θεάτρου, δεν εστιάζουν τόσο στο αισθητικό προϊόν αλλά στη διαδικασία και συχνά στον κοινωνικό μετασχηματισμό. Σύμφωνα με τη Helen Nicholson, (2005, σ. 2), το εφαρμοσμένο θέατρο είναι ένας όρος ομπρέλα που στοχεύει να «ωφελήσει τα άτομα, τις κοινότητες και τις κοινωνίες». Το παρομοιάζει με μία βαλίτσα που περιέχει διαφορετικές πρακτικές, όπως για παράδειγμα: το θέατρο στην εκπαίδευση, το εκπαιδευτικό δράμα, το κοινωνικό θέατρο, το θέατρο των αναμνήσεων, το θέατρο του καταπιεσμένου κ.ά. (Nicholson, 2005). Όπως περιγράφεται από τη Sheila Preston, (2017, σ. 5), «οι πρακτικές του εφαρμοσμένου θεάτρου περιγράφουν ένα εξελεγμένο σύμπλεγμα από δραματικές/καλλιτεχνικές/θεατρικές πρακτικές που έχουν προκύψει από πολιτισμικά εναλλακτικά θεατρικά κινήματα». Ενδείκνυται ως μέσο για τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας καθώς δίνει χώρο στα άτομα που συμμετέχουν να εκφραστούν χωρίς να υφίστανται κριτική. Εξάλλου, στον χώρο του εφαρμοσμένου θεάτρου, οι άνθρωποι «εμπλέκονται-συμμετέχουν» έχοντας την

ευκαιρία να μιλήσουν για τον εαυτό τους, διαθέτοντας τη δική τους φωνή και έναν ενεργό ρόλο (Cohen-Cruz, 2010). Μία από τις αρχές του εφαρμοσμένου θεάτρου για τον Philip Taylor (2003, σ. 20) είναι να «δίνει φωνή στην κοινωνία, να θέτει διλήμματα και να διερευνά το μέλλον».

Με αυτόν τον γνώμονα σχεδιάστηκε η παρούσα έρευνα, καθώς τα άτομα καλούνται να συμμετέχουν ενεργά και να διαμορφώνουν τη δράση με τα προσωπικά τους βιώματα και τις δικές τους εμπειρίες. Ο συμμετοχικός χαρακτήρας της έρευνας θα επισημανθεί παρακάτω, όπου θα αναλυθεί η έρευνα μέσω των τεχνών. Ο συμμετοχικός αυτός χαρακτήρας δημιουργεί και ένα αίσθημα κοινότητας. Ο Sommers προβάλλει την κοινωνική πτυχή στο δράμα, η οποία δημιουργεί έναν χώρο συνομιλίας, όπου κοινωνικές σχέσεις, «προβλήματα προβληματισμού» και συναισθήματα μπορούν να γίνουν κατανοητά μέσα από (θεατρικά) παιχνίδια (2003, όπως αναφέρεται στο Lenakakis, 2008).

1.2. Εφαρμοσμένο θέατρο και «ασφαλής χώρος»

Χρησιμοποιώντας την περιγραφή του Bauman (2001), η κοινότητα εμπεριέχει πάντα ένα θετικό συναισθήμα, ένα αίσθημα ασφάλειας, κατανόησης, εγγύτητας και αλληλεγγύης μεταξύ των ατόμων που την απαρτίζουν. Αυτό που συχνά λαμβάνεται υπόψη στο εφαρμοσμένο θέατρο είναι η ανάγκη για δημιουργία «ασφαλούς χώρου» κατά τη διάρκεια των συναντήσεων. Για τη Hunter (2008, σ. 5), ο ασφαλής χώρος είναι ένας πειραματισμός που «γίνεται προϊόν δυναμικής έντασης μεταξύ γνωστών (ασφαλών) και άγνωστων (ριψοκίνδυνων) αποτελεσμάτων». Ο ασφαλής χώρος (safe space), περιλαμβάνει τέσσερις έννοιες. Η πρώτη αφορά τις φυσικές ιδιότητες ενός συγκεκριμένου τόπου που παρέχει ασφάλεια από κυριολεκτικούς κινδύνους. Η δεύτερη, με τη φεμινιστική χρήση, υποδηλώνει μεταφορικά την ασφάλεια, δηλαδή έναν χώρο όπου απαγορεύονται οι μεροληπτικές δραστηριότητες, οι εκφράσεις μισαλλοδοξίας ή οι τακτικές ανισότητας. Μια τρίτη χρήση του όρου αφορά «τον υπονοούμενο επιθυμητό στόχο της εξοικείωσης: έτσι ώστε τα άτομα, οι πρακτικές και οι σχέσεις που υπάρχουν μέσα στον ασφαλή χώρο να είναι άνετα και οικεία [...] ο χώρος γίνεται ασφαλής καθώς οικειοποιείται» (Hunter, 2008, σ. 8). Η τέταρτη χρήση του όρου περιλαμβάνει τον πειραματισμό ή την καινοτομία, καθώς, κατά την καλλιτεχνική παραγωγή, η συμμετοχή περιλαμβάνει έναν βαθμό αισθητικού ρίσκου, μια μεταβολή από το γνωστό στο άγνωστο (Hunter, 2008).

1.3. Η μαγεία του αγνώστου και της εξερεύνησης

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του εφαρμοσμένου θεάτρου κατά την εμπύχωση, ιδίως στο πλαίσιο διεξαγωγής έρευνας, είναι αυτό του πειραματισμού και του αυτοσχεδιασμού—το να αφήνεται δηλαδή η εμπυχώτρια-ερευνήτρια στη διαδικασία με έναν τρόπο που δίνει χώρο στο άγνωστο, στο καινούριο, στην απομάθηση και στο λάθος.

Όπως χαρακτηριστικά εξηγούν οι Kershaw & Nicholson (2011, σ. 2),

η διαισθητική ακαταστασία και η αισθητική ασάφεια είναι αναπόσπαστα στοιχεία της έρευνας για το θέατρο και την performance, όπου οι σχέσεις μεταξύ της ερευνήτριας και του θέματος προς έρευνα είναι συχνά ρευστές, αυτοσχέδιες και προσαρμόσιμες. Το να χαθείς, να συναντήσεις εμπόδια ή να δημιουργήσεις διαφωνία στον λαβύρινθο των μεθόδων και των μεθοδολογιών είναι εγγενή στη συνεργασία, αλλά αυτές οι στιγμές σύγχυσης, διαφωνίας ή ανταγωνισμού μπορεί να είναι πολύ πλούσιες σε έρευνα (2011, σ. 2).

Για τον Norris, όπως παραθέτει η Κατσαρίδου (2021, σ. 293), ο αυτοσχεδιασμός αποτελεί δραστηριότητα νοηματοδότησης και παράλληλα ερευνητική δράση καθώς οι συμμετέχουσες «καταθέτουν τις πρότερες γνώσεις (συλλογή δεδομένων), τις πλαισιώνουν σε αυτοσχεδιασμούς (ανάλυση), και τις παρουσιάζουν στο κοινό (διάδοση)». Εξάλλου, όπως συμφωνεί και η Leavy (2020), η ευελιξία και η δεκτικότητα αποτελούν απαραίτητους παράγοντες για την εφαρμογή της έρευνας μέσω της τέχνης. Ενώ προτρέπει τις ερευνήτριες να μη διστάζουν να πειραματιστούν, να ακολουθούν απρόβλεπτες κατευθύνσεις, να διατηρούν τον αυθορμητισμό τους, να εμπιστεύονται το ένστικτό τους, ή να μαθαίνουν μέσα από την έρευνα, καθώς όλα αυτά αποτελούν μέρος της διαδικασίας. Είναι αυτό το «μαγικό αν», όπως το ονομάζει ο Norris, που επιτρέπει τόσο στην ερευνήτρια-εμπυχώτρια όσο και στη συμμετέχουσα, να δοκιμάζει υποθέσεις, να επανεξετάζει το περιεχόμενο και έτσι να δημιουργεί νέες νοηματοδοτήσεις (Κατσαρίδου, 2021, σ. 292). Τονίζεται από τη Mayo (2021, σ. 185) η εμπιστοσύνη και η ενσυναίσθηση μέσα στην ομάδα και η ικανότητα των εμπυχωτριών (ερευνητριών) να κάνουν πίσω όπου χρειάζεται, αποδεχόμενες μία κατάσταση μη γνώσης και αβεβαιότητας που αφήνει «απροσδόκητες δημιουργικές δυνατότητες να αναδυθούν». Η διαδικασία αυτή μπορεί να συμβάλλει στην απομάθηση γνώσεων που μπορεί να έχουν τόσο οι συμμετέχουσες όσο η ερευνήτρια-εμπυχώτρια,

χωρίς να δίνεται εστίαση στον τρόπο εύρεσης προσωπικών λύσεων, αλλά σε προσεγγίσεις που αξιολογούν κριτικά τις κοινωνικές σχέσεις (Sternfeld, 2016). Έτσι, και μέσα από την ελευθερία έκφρασης, οι συμμετέχουσες μπορούν να αναστοχάζονται καθώς (ανα)δομούν την ιστορία τους, ενώ η ερευνήτρια-εμπυκώτρια, αφήνεται στο προσωπικό της αισθητήριο, το συναίσθημα και τη διαίσθηση (Leavy, 2011· Leavy, 2020).

1.4. Εφαρμοσμένο θέατρο, έρευνα μέσω των τεχνών και συλλογική δημιουργία

Το εφαρμοσμένο θέατρο αποτέλεσε τη βάση για τον τρόπο διεξαγωγής της έρευνας. Ως μέθοδος, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, χρησιμοποιεί ποικίλες πρακτικές και ενδείκνυται για τη συλλογή δεδομένων καθώς δίνει φωνή στα άτομα που συμμετέχουν. Τα τελευταία χρόνια, το εφαρμοσμένο θέατρο χρησιμοποιείται για τη διεξαγωγή έρευνας καθώς, όπως σημειώνουν οι McNamara, Kidd, & Hughes (2011), συμβάλλει στην προστασία και ανάπτυξη του κοινωνικά και πολιτικά δεσμευμένου θεάτρου, όπως και στην προώθηση νέων προγραμμάτων σπουδών και δημοσιεύσεων εντός ακαδημαϊκών πλαισίων. Χρησιμοποιώντας το εφαρμοσμένο θέατρο στην έρευνα, οι συμβατικές κατανοήσεις, οι συναγόμενες πρακτικές και οι θεωρητικές υποθέσεις μπορούν να γίνουν σαφείς και, να αμφισβητηθούν και να αμφισβητηθούν (Kershaw, & Nicholson, 2011). Αντλώντας από τον Πουρκό, η Κατσαρίδου αναφέρει πως «οι βασισμένοι στην τέχνη ερευνητές πρεσβεύουν ότι η τέχνη συνδέεται βαθιά με τη γνώση και συμβάλλει στη διαχείριση της καθημερινής ζωής του ανθρώπου, καθώς επίσης και στη διερεύνηση της κατανόησης του εαυτού και του κόσμου» (2015, όπως αναφέρεται στο Κατσαρίδου, 2021, σ. 290). Παράλληλα, η κοινωνική πραγματικότητα «μπορεί να προσεγγιστεί με διάφορους τρόπους, μεθόδους, ή μορφές αναπαράστασης, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που συνδέονται με τα διάφορα είδη τέχνης» (ό.π.). Οι φιλοσοφικές αρχές της έρευνας μέσω της τέχνης αναγνωρίζουν την ικανότητα της τέχνης να εκφράζει τις αλήθειες και να μας ωθεί στη βαθύτερη γνώση τόσο του εαυτού μας όσο και των άλλων (Gerber και συν., 2012, όπως αναφέρεται στο Leavy, 2020).

Σε αυτό το πλαίσιο, η έρευνα που βασίζεται στην πρακτική δίνει ισότιμη έμφαση στην καλλιτέχνη-ερευνήτρια, στο καλλιτεχνικό προϊόν και στην κριτική διαδικασία, τα οποία παραμένουν αλληλεξαρτώμενα έχοντας τη δημιουργικότητα ως τον πυρήνα της γνώσης (Sullivan, 2009). Όπως επισημαίνεται και από τον Πουρκό, η αναπαράσταση της πραγματικότητας μέσα από την τέχνη ξεπερνά τα όρια της γλώσσας και της

λογικής, προσφέροντας ουσιαστικά επικοινωνιακά νοήματα (Κατσαρίδου, 2021). Η τέχνη λοιπόν διεισδύει στον συναισθηματικό μας κόσμο, προσκαλώντας νέες οπτικές και τρόπους σκέψης (Yorks & Kasl, 2006, όπως αναφέρεται στο Leavy, 2020).

Η έρευνα μέσα από την τέχνη παρουσιάζει κοινά σημεία με την προφορική ιστορία, κυρίως ως προς στον τρόπο με τον οποίο μοιράζονται τα δεδομένα τα συμμετέχοντα άτομα. Το είδος των πληροφοριών που συνήθως καλύπτονται περιλαμβάνει: προσωπικές εμπειρίες, αναμνήσεις γεγονότων, στάσεις, αξίες, πεποιθήσεις, γνώμες και προοπτικές ενώ τα δεδομένα παράγονται μέσω μιας συνεργατικής ανταλλαγής στην οποία ερευνήτρια και συμμετέχουσες είναι συνδημιουργοί στη διαδικασία οικοδόμησης γνώσης (Leavy, 2011). Ουσιαστικά, όπως εξηγεί η Leavy, οι συμμετέχουσες έχουν πολύτιμη γνώση να μοιραστούν με βάση τις εμπειρίες της ζωής τους και έτσι, συν-δημιουργούν τη γνώση και τη δημιουργία νοήματος (ό. π.).

Επίσης, παρουσιάζονται ομοιότητες μεταξύ της θεατρικής και της εθνογραφικής έρευνας, όπως το εθνοδράμα, όπου συλλέγονται και παρουσιάζονται εμπειρίες που όταν τοποθετούνται σε κατάλληλα συμφραζόμενα, «αποκτούν πολλαπλές ερμηνείες από την οπτική όσων συμμετέχουν στην έρευνα» (Κατσαρίδου, 2021, σ. 293). Πρόκειται για τη «συγγραφή των ερευνητικών ευρημάτων σε δραματοποιημένη ή διαλογική μορφή» με το κείμενο που προκύπτει άλλοτε να παρουσιάζεται ως παράσταση κι άλλοτε όχι (Leavy, 2020, σ. 287). Σε αυτό το πλαίσιο, το εθνοδράμα, σύμφωνα με τον Saldaña, 2005, σ. X), αξιοποιεί τεχνικές της θεατρικής παραγωγής για να παρουσιάσει τις εμπειρίες των συμμετεχουσών στην έρευνα μέσα από δραματοποιημένες αφηγήσεις που προκύπτουν συμμετοχικά. Έτσι, μέσα από τη βιωματική αλληλεπίδραση και τη διαλογική δυναμική οδηγεί στην ενδυνάμωση των συμμετεχουσών και του κοινού δίνοντας δημόσια φωνή και χώρο για ουσιαστικό διάλογο (Saldaña, 2005). Η πραγματικότητα αναπαρίσταται με τρόπο ρευστό και μεταβαλλόμενο, καθώς διαμορφώνεται από τις εμπειρίες και τις ανάγκες των υποκειμένων που συμμετέχουν στη διαδικασία παραγωγής και πρόσληψης του νοήματος (2015, όπως αναφέρεται στο Κατσαρίδου, 2021).

Μέσα από τη συλλογική διαδικασία συλλογής δεδομένων, δημιουργίας νοήματος και αναπαραστάσεων, οι συμμετέχουσες έχουν την ευκαιρία να συνθέσουν ένα καλλιτεχνικό προϊόν από κοινού, το οποίο μπορεί να μοιραστεί με ένα ευρύτερο κοινό. Η μέθοδος αυτή συνοψίζεται με τον όρο Playbuilding - μέθοδος συλλογικής

δημιουργίας θεατρικού έργου. Όπως αναλύεται από τον Joe Norris, εισηγητή αυτής της ερευνητικής πρακτικής, τα μέλη μιας ομάδας συγκεντρώνονται και πραγματοποιούν καταιγισμό ιδεών για συγκεκριμένα θέματα ή ζητήματα δημιουργώντας παραστατικά κείμενα τα οποία και ερμηνεύουν. Τα άτομα της ομάδας στηρίζονται στις προσωπικές τους παρατηρήσεις και συχνά και σε δεδομένα από άλλες πηγές (Leavy, 2020). Λόγω του ότι η συλλογική φύση του Playbuilding αποτελεί μια μορφή συμμετοχικής έρευνας, δεν υπάρχει σαφής διαχωριστική γραμμή μεταξύ της ερευνήτριας και της συμμετέχουσας (Katsaridou & Vio, 2025). Αντιθέτως, «όλα τα άτομα που συμμετέχουν εμπλέκονται στην ερευνητική διαδικασία ως συνεργάτες, εταίροι, συν-δημιουργοί και συν-συγγραφείς» (Norris στο Leavy, 2020, σ. 301).

1.5. Διαδικασία της εμπύχωσης στο πλαίσιο έρευνας

Τόσο στο εφαρμοσμένο θέατρο όσο και στην έρευνα μέσω των τεχνών, ο τρόπος με τον οποίο «εμπυχώνεται» η συνάντηση είναι σημαντικός καθώς διαμορφώνει τον τρόπο διεξαγωγής της ερευνητικής και συμμετοχικής διαδικασίας, τη διάθεση των συμμετεχουσών να αισθανθούν ασφάλεια και ελευθερία έκφρασης, και συνεπώς το αποτέλεσμα συλλογής δεδομένων. Η ερευνήτρια-εμπυχώτρια είναι το άτομο που παρακινεί τις συμμετέχουσες να πάρουν μέρος στην ίδια εμπειρία και να την κατανοήσουν με τον τρόπο που ταιριάζει καλύτερα στην καθεμία από αυτές. Στην αγγλική γλώσσα ο όρος που περιλαμβάνει τα χαρακτηριστικά της ερευνήτριας-εμπυχώτριας, όπως περιγράφονται, είναι ο όρος researcher-facilitator. Όπως αναφέρει η Prendiville (1995, σ. 4), «η διαδικασία της εμπύχωσης (facilitation action) ενθαρρύνει τους ανθρώπους να μοιράζονται ιδέες, πόρους, απόψεις και να σκέφτονται κριτικά». Για τις Lawlor και Handley (1996, σ. 11), «είναι η ενδυνάμωση και ο μετασχηματισμός των ατόμων, ώστε να διευρύνουν τους ορίζοντές τους, να θέσουν και να επιτύχουν τους δικούς τους στόχους και να υλοποιήσουν τις δυνατότητές τους». Η εμπύχωση αποτελεί μία διαδικασία που διευκολύνει τον σχηματισμό ομάδων, την επικοινωνία, την προσωπική έκφραση, τη συνεργασία των ατόμων αλλά και την απελευθέρωση της δημιουργικότητας (Θωΐδης, 2007).

Ο αναστοχασμός είναι ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία στο πλαίσιο της εμπύχωσης. Η πρακτική του εφαρμοσμένου θεάτρου ορίζεται από μόνη της ως μια αναστοχαστική πρακτική δημιουργίας γνώσης που εργάζεται για την υλοποίηση, διερεύνηση και αναδιαμόρφωση της κοινωνικής εμπειρίας, των αφηγήσεων, των ιστοριών και των

πλαισίων (McNamara, Kidd, & Hughes, 2011, σ. 191). Οι μέθοδοι έρευνας στο εφαρμοσμένο θέατρο προκύπτουν από τον συνδυασμό της αναστοχαστικής πρακτικής, της βιωματικής συμμετοχικής γνώσης και των ερευνητικών προσεγγίσεων (ό.π.).

Παράλληλα, το άτομο που κατέχει τον ρόλο της εμπυχώτριας-ερευνήτριας, έχει ως καθήκον της να διευκολύνει την αφηγηματική διαδικασία λαμβάνοντας υπόψη πως δεν υπάρχει ένας μόνο σωστός τρόπος αφήγησης και έκφρασης, αλλά η κάθε συμμετέχουσα μπορεί να εκφράζει και να αφηγείται την ιστορία της με διαφορετικό τρόπο (Leavy, 2011). Με τον τρόπο αυτό, δύνανται να δημιουργηθούν δημόσιοι χώροι όπου οι εμπυχώτριες-ερευνήτριες και οι συμμετέχουσες μπορούν να αναδιαμορφώσουν την κατανόησή τους για θέματα όπως «το πώς το πολιτικό, εκπαιδευτικό, κοινωνικό, οικονομικό και οικογενειακό πλαίσιο μεσολαβούν στη ζωή των ανθρώπων» (McIntyre, 2008, σ. xi).

1.6. Καλλιτεχνικές μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν

Το εφαρμοσμένο θέατρο, όπως αναλύθηκε παραπάνω, είναι ένας όρος - ομπρέλα που περιλαμβάνει πολλές μεθόδους και πρακτικές. Έτσι, κατά τη διάρκεια των συναντήσεων χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικές μέθοδοι είτε μεμονωμένα, είτε συνδυαστικά. Παρακάτω θα αναλυθούν κάποιες από αυτές τις μεθόδους που έλαβαν χώρα στη διάρκεια των συναντήσεων σε ένα πλαίσιο βασισμένο στο εφαρμοσμένο θέατρο με θεατροπαιδαγωγικές πρακτικές. Η θεατροπαιδαγωγική αφορά τη καλλιτεχνική επιστήμη που συνδυάζει το παιχνίδι και το θέατρο ως πρακτική τέχνη και την παιδαγωγική ως επιστήμη, διατηρώντας τον παιγνιώδη, πειραματικό και διαδικαστικό χαρακτήρα της (Λενακάκης, 2008· Λενακάκης, 2012). Εκτός από τις μεθόδους που σημειώνονται παρακάτω, άλλες πρακτικές που αξιοποιήθηκαν περιλαμβάνουν την κίνηση, την ποίηση, τον ήχο, το θεατρικό παιχνίδι.

1.6.1. Θέατρο της επινόησης και μεταδραματικό θέατρο

Ο τρόπος που αξιοποιήθηκαν οι μέθοδοι με την ομάδα των συμμετεχουσών, οδήγησαν σε ένα σταδιακό «χτίσιμο» υλικού που προερχόταν τόσο από εμένα ως ερευνήτρια-εμπυχώτρια, όσο και από εκείνες ως συμμετέχουσες και συν-δημιουργούς. Έτσι, δημιουργήθηκε ένα καλλιτεχνικό προϊόν μέσα από τη συλλογική διερεύνηση θεμάτων και ζητημάτων που αντανakλούν τις εμπειρίες μας. Αυτή η δημιουργία που προέκυψε μέσω διαδικασιών συμμετοχικής έρευνας-δράσης και έρευνας μέσω των τεχνών

βασισμένη στο εφαρμοσμένο θέατρο, θα έλεγα πως έχει χαρακτηριστικά της μεθόδου που ονομάζεται θέατρο της επινοήσης (devised theatre). Το θέατρο της επινοήσης νοείται ως ένα σύνολο στρατηγικών που αναπτύχθηκαν σε διαφορετικά καλλιτεχνικά και πολιτιστικά πεδία, όπως το θέατρο κοινότητας, η performance art και το πολιτικό θέατρο και εξελίσσεται κάθε φορά σε συνάρτηση με τις συνθήκες παραγωγής αυτών των πεδίων (Heddon & Milling, 2006). Αποτελεί μια συλλογική διαδικασία δημιουργίας όπου, με αφετηρία ποικίλα ερεθίσματα και μέσα από συνεργασία, αυτοσχεδιασμό και ανταλλαγή εμπειριών, η ομάδα παράγει ένα αυθεντικό και μοναδικό καλλιτεχνικό αποτέλεσμα χωρίς προϋπάρχον θεατρικό κείμενο γραμμένο από κάποιον άλλο (Τσίχλη, 2004). Πρόκειται για μια διαδικασία «από το μηδέν», όπου όλες οι συμμετέχουσες συνεισφέρουν ισότιμα σε κάθε στάδιο, οδηγώντας σε έργα συν-συγγραφής (Torrence, 2018). Παράλληλα, ο τρόπος που χρησιμοποιήθηκαν τα «προϊόντα» που προκύπταν από τις συναντήσεις μέσα από τις μεθόδους που εξηγήθηκαν παραπάνω, οδήγησαν στη δημιουργία μιας παράστασης με στοιχεία μεταδραματικού θεάτρου. Όπως το εξηγεί ο Hans-Thies Lehmann (2006), το μεταδραματικό θέατρο χαρακτηρίζεται από την απελευθέρωση από το παραδοσιακό δραματικό κείμενο προς όφελος μιας παραστασιακής εμπειρίας που ενσωματώνει πολλαπλές αισθήσεις, όπως εικόνα, χώρο, σώμα και ήχο ως κύρια μέσα έκφρασης. Δε βασίζεται στην παραδοσιακή δραματική αφήγηση ή πλοκή αλλά αναδεικνύει την παρουσία, την αυθεντικότητα και τη συν-εμπειρία μεταξύ έργου και θεατών καθώς το κοινό γίνεται ενεργό μέρος της παραστασιακής εμπειρίας (ό.π.).

1.6.2. Θέατρο του Καταπιεσμένου

Στη διάρκεια των συναντήσεων, μία από τις πρακτικές εφαρμοσμένου θεάτρου που χρησιμοποίησα στη θεατροπαιδαγωγική διαδικασία για τη συλλογή δεδομένων με τις συμμετέχουσες βασίζεται στο Θέατρο του Καταπιεσμένου (Theatre of the Oppressed). Πρόκειται για μια θεατρική μορφή που δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1960 από τον Augusto Boal, ως αντίδραση στα καταπιεστικά καθεστώτα που επικρατούσαν στη Βραζιλία. Εμπνευσμένος από τον Bertolt Brecht και τον Paulo Freire θεωρεί ότι «η παράσταση είναι μια γιορτή στην οποία όλοι μπορούν να συμμετέχουν ελεύθερα» (Boal, 1979, όπως αναφέρεται στο Babbage, 2018, σ. 37), μία «γλώσσα», προσβάσιμη σε όλους, ανεξάρτητα από καλλιτεχνικές τάσεις (Katsaridou & Vio, 2023, σ.4). Ως θεωρητικό πλαίσιο και αισθητική προσέγγιση, «το θέατρο του καταπιεσμένου βασίζεται σε θεατρικά παιχνίδια και δραματικές τεχνικές, διαμορφώνοντας μια

διαδραστική και συμμετοχική μορφή θεάτρου με στόχο την κοινωνική αλλαγή» (Katsaridou & Vío, 2023, σ. 3). Ο Boal ανέπτυξε πολλές προσεγγίσεις του θεάτρου του καταπιεσμένου, αντανakλώντας τις εμπειρίες του ανάλογα με τον χώρο και τον χρόνο. Από αυτές τις πρακτικές θα αναπτυχθεί το Θέατρο Εικόνων και το Θέατρο Φόρουμ, καθώς είναι αυτά που χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο στη διάρκεια των συναντήσεων. Το θέατρο εικόνων βασίζεται στη χρήση παγωμένων σωμάτων (δυναμικές εικόνες, ομαδικά γλυπτά ή tableaux vivant) και αποκλείοντας συνήθως τον λόγο, καλλιεργεί άλλες μορφές αντίληψης, εκφράζοντας συναισθήματα, έννοιες και συγκρούσεις (Boal, 2008· Ζώνιου, 2015). Εστιάζει στη μετάβαση από την πραγματική εικόνα της καταπίεσης προς την ιδανική εικόνα της απελευθέρωσης μέσα από εικόνες μετάβασης (Boal, 2002). Οι εικόνες μπορούν να συγκριθούν, να ερμηνευθούν και με την προσθήκη λέξεων, φράσεων, χειρονομιών ή αντικειμένων, σταδιακά να ζωντανέψουν (ό.π.). Στο θέατρο φόρουμ, παρουσιάζεται μια σύντομη, δραματοποιημένη καταπιεστική κατάσταση που προκαλεί συναισθηματικές αντιδράσεις στο κοινό. Η σκηνή παίζεται ξανά ακριβώς όπως πριν, αλλά τώρα οποιαδήποτε από το κοινό μπορεί να τη σταματήσει, να αντικαταστήσει κάποιον από τους ηθοποιούς και να οδηγήσει τη δράση όπως τη θεωρεί πιο κατάλληλη. Οι ηθοποιοί αντιδρούν ανάλογα με τη νέα κατάσταση (Boal, 2008). Μέσα από τις πρακτικές του θεάτρου του καταπιεσμένου, σκεφτόμαστε εναλλακτικές πραγματικότητες, φανταζόμαστε δυνατότητες, συνδυάζουμε μνήμη και φαντασία, ανακαλύπτουμε ξανά το παρελθόν και επινοούμε το μέλλον (Boal, 1998 στο Ζώνιου, 2016).

1.6.3. Χρήση (προσωπικών) αντικειμένων και Κουκλοθέατρο

Τα αντικείμενα είναι αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς μας, από τα πρώτα χρόνια της ζωής μας. Άνθρωποι κάθε γενιάς, κάθε πολιτισμού, κάθε χαρακτηριστικών, θα έχουν χρησιμοποιήσει κάποιου είδους αντικείμενο στη διάρκεια της ζωής τους. Σύμφωνα με τον παιδίατρο και ψυχαναλυτή D.W. Winnicott (2005), φαίνεται ότι από την πρώτη παιδική ηλικία υπάρχει η «ανάγκη του αντικειμένου». Χρησιμοποιείται ο όρος πολιτισμικό αντικείμενο για οτιδήποτε, υλικό ή συμβολικό, μέσω του οποίου οι άνθρωποι εκφράζουν, μοιράζονται και αναγνωρίζουν νοήματα (McDonell, 2023). Ο Κώστας Μάγος (2019) χωρίζει τα πολιτισμικά αντικείμενα σε δύο κατηγορίες, αυτά που έχουν μια άμεση πολιτισμική αναφορά, όπως ένα θρησκευτικό σύμβολο ή αυτά που αποτελούν καθημερινά αντικείμενα χωρίς άμεσες πολιτισμικές αναφορές, αλλά που συνδέονται περισσότερο με την προσωπική ή οικογενειακή ταυτότητα του

κατόχου τους. Οι συμμετέχουσες μοιράστηκαν αντικείμενα που τις συνδέουν με την έννοια του σπιτιού και μέσω αυτών συν-δημιούργησαν συνδέσεις, ιστορίες, αφηγήσεις και θεατρικές σκηνές βάζοντάς τα στο επίκεντρο. Ο τρόπος που τα αντικείμενα χρησιμοποιήθηκαν μπορεί να συνδεθεί με το θέατρο των αντικειμένων (object theatre). Το θέατρο των αντικειμένων μπορεί να λειτουργήσει ως ένας τρόπος εξιστόρησης ιστοριών που πιθανόν να λαμβάνουν διαφορετικές σημασίες για την καθεμία, καθώς, όταν αναφερόμαστε σε αντικείμενα, αναφερόμαστε σε οντότητες που ορίζονται μέσω του τρόπου με τον οποίο εμείς συνδεόμαστε με αυτά «μέσα και μέσω αλληλεπίδρασης» (Ryöppy, Ylirisku, & Knutz, 2017, σ. 2). Η Hoskins τα αποκαλεί «μεταφορά για τον εαυτό (a metaphor for the self)» και θεωρεί πως γίνονται «σκηνικό αντικείμενο, συσκευή αφήγησης και μνημονικό για ορισμένες εμπειρίες» (Hoskins, 1998, σσ. 3-4). Όπως αναφέρει η Choiti Ghosh, μέσα από τα λεγόμενα του Christian Carrignon, «τα αντικείμενα είναι κουτιά μνήμης, παγιδεύουν μέσα τους ατομικές και συλλογικές μνήμες» (Ghosh, 2016). Συνεπώς χρησιμοποιήθηκαν καλλιτεχνικά, μέσω του εφαρμοσμένου θεάτρου, για να εξιστορήσουν τις εμπειρίες, τις μνήμες και συνδέσεις των συμμετεχουσών. Το θέατρο των αντικειμένων συνδέεται με το κουκλοθέατρο, για κάποιους αποτελεί μια μορφή κουκλοθεάτρου. Το κουκλοθέατρο (και η κατασκευή κούκλας από εφημερίδα) χρησιμοποιήθηκε επίσης ως μέσο κατά τη διάρκεια των συναντήσεων. Όπως έχει ερευνηθεί, το κουκλοθέατρο αποτελεί σημαντικό εργαλείο για επικοινωνία, έκφραση, δράση και αλληλεπίδραση (Λενακάκης & Λουλά, 2015). Για την Trimmingham αποτελεί έναν χώρο «κοινής γνώσης που εξαρτάται σχεδόν εξ ολοκλήρου από την επέκταση της σκέψης μέσω της χρήσης υλικών αντικειμένων» (2011, σ.131). Οι συμμετέχουσες χρησιμοποίησαν ένα άλλο μέσο, στην πρώτη περίπτωση ένα αντικείμενο και στη δεύτερη μία κούκλα, για να εκφράσουν τα συναισθήματα και τα λεγόμενά τους σχετικά με το πώς αντιλαμβάνονται την εθνοπολιτισμική τους ταυτότητα.

1.6.4. Χρήση ψηφιακών μέσων

Όπως θα αναλυθεί στο ερευνητικό μέρος, λίγες από τις συναντήσεις μας έλαβαν χώρα διαδικτυακά μέσα από ψηφιακή πλατφόρμα που επιτρέπει τη (συν)ομιλία και τον διαμοιρασμό εικόνας. Σύμφωνα με τον Dixon (2011), η διαθεματική και πολυεπιστημονική φύση των παραστατικών τεχνών έχει οδηγήσει τους περισσότερους ερευνητές να υιοθετήσουν μεθόδους που συνδυάζουν καθιερωμένες θεωρητικές κατασκευές με νέες ιδέες. Συγκεκριμένα, στο θέατρο, η χρήση νέων τεχνολογιών, «έχει επηρεάσει τις παραδοσιακές ερευνητικές μεθόδους και μεθοδολογίες, και έχει οδηγήσει σε επέκταση ή εξέλιξη της ίδιας της θεατρικής πρακτικής» (Dixon, 2011, σ. 41). Ιδίως, έπειτα από το διάστημα εγκλεισμού στη διάρκεια του Covid19, συνηθίσαμε στο να δίνουμε ευκαιρίες ώστε να «ερχόμαστε κοντά» από απόσταση. Όπως παραθέτει ο Λενακάκης (2024), η εμπειρία του αποκλεισμού (λόγω covid-19) ανέδειξε τον βοηθητικό ρόλο των ψηφιακών μέσων, που άνοιξαν δυνατότητες πρόσβασης και συμμετοχής στην κοινωνική και πολιτισμική ζωή, καθώς μουσεία, θέατρα και πολιτιστικοί χώροι αξιοποίησαν την τεχνολογία για εξ αποστάσεως πρόσβαση στο κοινό. Έτσι, τα ψηφιακά μέσα, σε συνθήκες που καθιστούν τη χρήση τους απαραίτητη, μπορούν να αποτελέσουν ένα συμπεριληπτικό, εύελικτο και προσβάσιμο μέσο (Λενακάκης, 2024, σσ. 10-11). Βέβαια αυτό δεν υποβαθμίζει τη σημασία των δράσεων και της επικοινωνίας με φυσική παρουσία και της προτεραιότητας στις βιωματικές διαδικασίες. Η Boukouvala δίνει μία ακόμα παράμετρο που λέει πως μέσα από τις ψηφιακές μεθόδους, οι συμμετέχουσες μπορούν να λάβουν μέρος από τα δικά τους προσωπικά περιβάλλοντα και έτσι να μοιραστούν με την ομάδα συνθήκες και στοιχεία του προσωπικού τους χώρου, όποτε το επιλέγουν, κάτι που μπορεί να ενισχύσει την κοινωνική διάσταση της μεθόδου (Boukouvala, 2023, σ. 98).

1.6.5. Χρήση φωτογραφιών (Photovoice)

Από τον 19ο αιώνα η φωτογραφία στις κοινωνικές επιστήμες αναδεικνύει ανάγκες περιθωριοποιημένων ομάδων, ενώ τα τελευταία 20 χρόνια, έχει εξελιχθεί σε δημιουργική, συνεργατική μέθοδο κατανόησης της ανθρώπινης εμπειρίας και συλλογικής γνώσης (Green & Kloos, 2009). Ως μέρος των συναντήσεών μας, ζητήθηκε από τις συμμετέχουσες να βγάλουν φωτογραφίες στο πλαίσιο της καθημερινότητάς τους αποτυπώνοντας στιγμιότυπα που για εκείνες σημαίνουν σπίτι. Οι εικόνες

συζητήθηκαν και επεξεργάστηκαν συλλογικά, ώσπου εν τέλει αποτέλεσαν μέρος της έκθεσής μας στη διάρκεια παρουσίασης/διαμοιρασμού καλλιτεχνικού προϊόντος με κοινό. Η χρήση φωτογραφιών στο πλαίσιο της έρευνας ήταν εμπνευσμένη από τη μέθοδο Photovoice. Το Photovoice είναι μια ποιοτική, συμμετοχική μέθοδος που χρησιμοποιεί τη φωτογραφία για να δώσει φωνή σε άτομα και κοινότητες ενισχύοντας την ικανότητά τους να καταγράψουν και να ελέγξουν τις ατομικές και συλλογικές τους αφηγήσεις (Green & Kloos, 2009, Photovoice, n.d.). Υλοποιεί προσαρμοσμένα έργα φωτογραφίας, ψηφιακής αφήγησης και αυτό-εκπροσώπησης προάγοντας τη συλλογική ανάλυση, τον διάλογο και την κοινωνική αλλαγή (ό.π.). Δίνει ευκαιρία στα άτομα που συμμετέχουν να καταγράφουν πτυχές των κοινοτήτων τους και της καθημερινότητάς τους από τη δική τους οπτική γωνία και συχνά έχει ως αποτέλεσμα τα άτομα αυτά να βιώνουν μια ποικιλία συναισθημάτων (McIntyre, 2008). Το Photovoice ή συμμετοχική φωτογραφία, έχει χρησιμοποιηθεί σε πολλά παραδείγματα με περιθωριοποιημένες ομάδες, άτομα που έχουν υποστεί εκτοπισμό, πρόσφυγες ή μετανάστες. Επίσης, η μέθοδος αυτή έχει χρησιμοποιηθεί σε συνδυασμό με το εφαρμοσμένο θέατρο, όπου οι φωτογραφίες αποτέλεσαν έναυσμα για τη δημιουργία καλλιτεχνικού προϊόντος, το οποίο συχνά μοιράστηκε με την ευρύτερη κοινότητα για να προκαλέσει αφύπνιση, συλλογική συζήτηση και μετασχηματισμό. Στο παράδειγμα του οργανισμού Olive Branch Arts, στους καταυλισμούς Σαχράουι της Δυτικής Σαχάρας, οι συμμετέχοντες χρησιμοποιούν τη συμμετοχική φωτογραφία (Photovoice) για να καταγράψουν προσωπικές και κοινωνικές εμπειρίες τους, τις οποίες στη συνέχεια ενσωματώνουν σε θεατρικές παραστάσεις εφαρμοσμένου θεάτρου, ενισχύοντας έτσι τη δημιουργική έκφραση, τη συνεργασία και τη φωνή της κοινότητας (Photovoice, 2016). Συνεπώς, οι φωτογραφίες μιλούν και αποτελούν την έναρξη για συλλογική καλλιτεχνική δημιουργία, αποτελώντας παράλληλα από τη φύση τους ένα ψηφιακό μέσο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί και αξιοποιηθεί διαδικτυακά χωρίς να μειώνει τη βιωματική συμμετοχή.

1.6.6. Ελεύθερα κείμενα

Ο Σελεστάν Φρενέ (Célestin Freinet) ανέπτυξε μια παιδαγωγική που στηρίζεται στην ενεργή συμμετοχή, την ελευθερία έκφρασης και τη συνεργασία (Freinet, et al., 1990). Χρησιμοποιώντας διάφορες τεχνικές, η παιδαγωγική Φρενέ επιδίωκε να συνδέσει τη σχολική εμπειρία με την καθημερινή ζωή, καλλιεργώντας τη δημοκρατία, τη δημιουργικότητα και την αυτονομία (ό.π.). Η παιδαγωγική του Φρενέ ως μέθοδος ή ως

μέσο έμπνευσης, συναντάται σήμερα διεθνώς, όχι μόνο στον χώρο της εκπαίδευσης αλλά και σε άλλους κλάδους, όπως αυτός των τεχνών. Στα πλαίσια των συναντήσεων, εμπνευσμένη από την τεχνική των ελεύθερων κειμένων που υπάγεται στις τεχνικές της παιδαγωγικής του Φρενέ, ζήτησα από τις συμμετέχουσες να γράψουν ένα κείμενο, όποιας μορφής θέλουν, σχετικό με τα θέματα που προσεγγίστηκαν στις προηγούμενες συζητήσεις (τι είναι σπίτι, πού ανήκω, ποια είναι η ταυτότητά μου). Ο Φρενέ οδηγήθηκε στη σύλληψη της έννοιας των ελεύθερων κειμένων ως γραπτές ή προφορικές καταγραφές των εντυπώσεων, εμπειριών και συναισθημάτων των παιδιών, που δημιουργούνται αυθόρμητα με βάση τις παρατηρήσεις τους για τον κόσμο και την καθημερινή ζωή, και σταδιακά γίνονται φυσικός τρόπος έκφρασης και μάθησης (Pomelov, 2021). Τα ελεύθερα κείμενα λειτουργούν ως μέσα για προσωπική, ελεύθερη έκφραση σκέψεων που οδηγούν σε κάτι δημιουργικό (ό.π.). Μέσα από τα ελεύθερα κείμενα, τα άτομα παρουσιάζουν την αλήθεια τους, επιλέγουν το είδος του κειμένου που τις ταιριάζει: ποίημα, αφήγηση, διάλογο κλπ., και συναντιούνται βιωματικά με τα κείμενα (Χρονοπούλου, 2019). Οι συμμετέχουσες της έρευνας εκφράστηκαν ελεύθερα και άκουσαν τα κείμενα η μία της άλλης. Έπειτα, τα κείμενα αυτά αποτέλεσαν έναυσμα για συλλογική δημιουργία μεταδραματικού καλλιτεχνικού προϊόντος στο πλαίσιο του θεάτρου της επινόησης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. Ταυτότητες, ανήκειν, διασπορά και επιπολιτισμός

Το δεύτερο κεφάλαιο που ακολουθεί αφορά τη διερεύνηση της έννοιας της ταυτότητας. Πιο συγκεκριμένα θα αναλυθούν οι όροι εθνική και πολιτισμική ταυτότητα και ο όρος εθνοπολιτισμική ταυτότητα, που επιλέγεται για τις συμμετέχουσες της παρούσας έρευνας. Στη συνέχεια, θα επισημανθεί η σημασία του αισθήματος του ανήκειν και του αισθήματος σπιτιού. Έπειτα, θα διερευνηθούν οι όροι της διασποράς και της μετανάστευσης και συγκεκριμένα αυτοί που αφορούν τον πληθυσμό ατόμων με καταγωγή από την Ελλάδα. Τέλος, θα προσεγγιστούν οι έννοιες του επιπολιτισμού και της διαθεματικότητας.

2.1. Ταυτότητα: έννοιες και ορισμοί

Για την Yuval-Davis (2011), οι ταυτότητες νοούνται ως αφηγήσεις, δηλαδή ως ιστορίες που τα άτομα διαμορφώνουν και αναπαράγουν αναφορικά με το ποιοι/ποιες είναι ή δεν είναι, πώς αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και πώς οι άλλες αντιλαμβάνονται τα άτομα σε σχέση με τις συλλογικότητες ή ομάδες (εθνοτικές, εθνικές, θρησκευτικές κ.ά.). Οι αφηγήσεις αυτές μπορεί να είναι ατομικές ή συλλογικές, να μεταβιβάζονται, να αμφισβητούνται και να μετασχηματίζονται, ενώ συχνά συνδέονται με το παρελθόν, ερμηνεύουν το παρόν και, κυρίως, λειτουργούν ως προβολή μιας μελλοντικής πορείας (Yuval-Davis, 2011). Η ταυτότητα δεν συνιστά προϋπάρχουσα έννοια, αλλά, ως κάτι ιστορικό, αποτελεί μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη συνέχεια και την ομοιότητα, και στη ρήξη και τη διαφορά, ενώ υφίσταται έναν διαρκή μετασχηματισμό (Hall, 1990 στο Κουτσούμπα, 2002). Πρόκειται, συνεπώς, κατά τον κοινωνικό θεωρητικό Stuart Hall (1996), για μια διαδικασία διαρκούς ταυτοποίησης που συγκροτείται από κοινωνικούς λόγους και πρακτικές, καθώς και από την ιστορία, τη γλώσσα και τον πολιτισμό. Έτσι, οι ταυτότητες δεν ορίζονται τόσο από το «ποιες είμαστε» ή «από πού προερχόμαστε», αλλά από τις δυνατότητες του «τι μπορούμε να γίνουμε» (becoming) (Hall, 1996, σ. 4).

Ως κοινωνικό ζήτημα, η ταυτότητα αναδύθηκε στη νεωτερικότητα και, από τη δεκαετία του 1970, συνδέθηκε με τρεις μετατοπίσεις. Πρώτον, τη στροφή από τους ταξικούς αγώνες σε πολιτικές γύρω από τη φυλή, το φύλο, τη σεξουαλικότητα και την οικολογία. Δεύτερον, την αισθητικοποίηση της καθημερινότητας, όπου η κατανάλωση συγκροτεί

ταυτότητες και τρίτον την επικράτηση μιας οικονομίας προσανατολισμένης στις εικόνες, τις εμπειρίες και τη γνώση έναντι των υλικών αγαθών (Isin & Wood, 1999, σ. 14). Στην πιο σύγχρονη βιβλιογραφία η ταυτότητα δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως φυσική και σταθερή, αλλά ως ρευστή και διαρκώς ανασυγκροτούμενη μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές συνθήκες (Τσοκαλίδου & Παπαρούση, 2005, σσ. 13-14). Ωστόσο, η αναζήτησή της βιώνεται συχνά ως επίπονη διαδικασία λόγω της πολυπλοκότητας της σύγχρονης κοινωνίας. Όπως εξηγεί η Χάλαρη, η ταυτότητα συγκροτείται από ποικίλες διαστάσεις –συλλογικές, κοινωνικές και προσωπικές– τις οποίες κάθε άτομο βιώνει με διαφορετική ένταση και η σημασία που αποδίδεται σε αυτές δεν είναι μόνο ατομική αλλά επηρεάζεται και από το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο (Chalari, 2025).

Για την Yuval-Davis, η κατασκευή της ταυτότητας είναι διαλογική, αναστοχαστική και ουσιώδης, καθώς προϋποθέτει την αναγνώριση του «άλλου» και εμπλέκει διαδικασίες εξουσιοδότησης και αμφισβήτησης σε μια διαρκή κατάσταση γίνεσθαι (becoming) (2011, σ.16). Αυτό την καθιστά ρευστή, δυναμική και προσαρμοστική τόσο ως έννοια όσο και ως βίωμα (Chalari, 2025). Σε αντίθεση με την ιθαγένεια, που ορίζεται κυρίως από νομικούς και θεσμικούς κανόνες, η ταυτότητα είναι σχεσιακή και συγκροτείται μέσα από κοινωνικές και διαλογικές διαδικασίες αναγνώρισης του «άλλου» (Isin & Wood, 1999, σ. 14). Παράλληλα, η κατηγοριοποίηση σε συλλογικές ταυτότητες μπορεί να αναπαράγει τις αξίες της κυρίαρχης πλειονότητας, παραβλέποντας τις ατομικές εμπειρίες (Yuval-Davis, 1997 & Erel, 2009 στο Boukouvala, 2023). Η έννοια της κοινωνικής ταυτότητας συνδέεται άμεσα με την έννοια του πολιτισμού (culture), μέσω του πολιτισμού εξασφαλίζεται η συνοχή και διατήρηση της ομάδας καθώς και η συλλογική (κοινωνική) ταυτότητα της ομάδας (Διαλεκτόπουλος, 2020, σ. 15). Ένας άλλος όρος που μπορεί να προκύπτει στην περίπτωση ατόμων που κατάγονται από κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως οι συμμετέχουσες της έρευνας, είναι ο όρος «ευρωπαϊκή ταυτότητα» που αναφέρεται στην αίσθηση του να είναι κανείς Ευρωπαίος, ενώ η «ευρωπαϊκή πολιτισμική ταυτότητα» επικεντρώνεται στις κοινές αξίες, τον πολιτισμό και την ιστορία που ενώνουν τους λαούς της Ευρώπης (Chalari, 2025).

2.2. Πολιτισμική ταυτότητα, εθνική ταυτότητα και εθνοπολιτισμική ταυτότητα

Σύμφωνα με το λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, «πολιτισμός» ορίζεται ως

το σύνολο των υλικών, πνευματικών, τεχνικών επιτευγμάτων και επιδόσεων, που είναι αποτέλεσμα των δημιουργικών δυνάμεων και των ικανοτήτων του ανθρώπου και που εκφράζεται ιστορικά στους τύπους και στις μορφές οργάνωσης και δράσης της κοινωνίας καθώς και στη δημιουργία (υλικών και πνευματικών) αξιών (Πύλη για την ελληνική γλώσσα, 2008α).

Συνεπώς, η λέξη «πολιτισμικός», είναι το επίθετο που δηλώνει κάτι «που ανήκει ή που αναφέρεται στον πολιτισμό» (Πύλη για την ελληνική γλώσσα, 2008β). Παρακάτω θα εξηγηθεί ο όρος «πολιτισμική ταυτότητα», έπειτα θα διασαφηνιστεί η διαφορά με την «εθνική ταυτότητα» και θα επισημανθεί ο όρος «εθνοπολιτισμική ταυτότητα», ο οποίος συνοψίζει και αφορά τις συμμετέχουσες της παρούσας έρευνας.

Η πολιτισμική ταυτότητα συνιστά μια διαδικασία αυτοπροσδιορισμού και αυτοεπιβεβαίωσης, καθώς κάθε άτομο, την οικοδομεί συνδυάζοντας τα χαρακτηριστικά της ομάδας στην οποία ανήκει με τις ατομικές του ιδιαιτερότητες. Πρόκειται για ένα συνεκτικό σύνολο ιδιαίτερων πολιτισμικών χαρακτηριστικών, που αποτυπώνεται στον τρόπο ζωής, στις αντιλήψεις και στις αξίες του ατόμου και περιέχει στοιχεία τόσο κληρονομούμενης όσο και βιωμένης παράδοσης (Διαλεκτόπουλος, 2020). Ο Den Boer (1989) την περιγράφει μεταφορικά ως «μια κουρελού από διάφορα μπαλώματα» (patchwork), δηλαδή ένα μείγμα από διαρκώς εναλλασσόμενες ταυτότητες (Διαλεκτόπουλος, 2020, σ. 17).

Για την Κουτσούμπα, η συγκρότηση της πολιτισμικής ταυτότητας επικεντρώνεται στη διαλεκτική σχέση του σχήματος «εμείς» και «άλλοι»: από τη μία πλευρά, η εκ των έσω προσέγγιση αφορά τον αυτοπροσδιορισμό, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται και αποδίδουν νόημα στη δική τους ταυτότητα· από την άλλη, η εκ των έξω προσέγγιση συνδέεται με τον ετεροπροσδιορισμό, καθώς η ταυτότητα συγκροτείται και μέσα από τον τρόπο που οι «άλλοι» ορίζουν τα άτομα ή τις ομάδες (Κουτσούμπα, 2002, σσ.17-18). Επομένως, η πολιτισμική ταυτότητα δεν είναι στατική,

αλλά αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης και διαπραγμάτευσης μεταξύ εσωτερικών και εξωτερικών παραμέτρων.

Αξίζει να σημειωθεί πως η εθνική ταυτότητα συγκροτείται μέσα από ένα πλήθος αλληλοεξαρτώμενων συστατικών (εδαφικών, γλωσσικών, πολιτισμικών, θρησκευτικών, πολιτικών, οικονομικών, ιδεολογικών), τα οποία ο κρατισμός ενοποιεί και μετασχηματίζει σε αίσθηση συνέχειας και ολότητας (Τζούμα, 2006). Υπό την έννοια του έθνους, τα μέλη μοιράζονται κοινές αξίες, μνήμες, μύθους και παραδόσεις, ενώ συνδέονται με δεσμούς αλληλεγγύης που ενισχύουν τη συλλογική τους ταυτότητα (Διαλεκτόπουλος, 2020, σ. 18).

Η διάκριση μεταξύ πολιτισμικής και εθνικής ταυτότητας έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τη θεωρητική συζήτηση. Ο Διαλεκτόπουλος (2020), αντλώντας από τον Γιανναρά (1996), επισημαίνει ότι η εθνική ταυτότητα συνδέεται κυρίως με την κοινή γλώσσα, θρησκεία, ήθη και έθιμα, ενώ η πολιτισμική ταυτότητα είναι ευρύτερη και δεν εξαντλείται σε αυτά τα κοινά στοιχεία. Παράλληλα, κατά τον Assmann (1995), υπάρχει αντιστοιχία της πολιτισμικής και της εθνικής ταυτότητας με τους όρους «πολιτισμική μνήμη» και «επικοινωνιακή μνήμη». Η τελευταία αφορά τη μνήμη της καθημερινότητας, ενώ η πολιτισμική μνήμη διαμορφώνεται από διαχρονικά ιστορικά και πολιτισμικά στοιχεία, υπερβαίνοντας το παρόν (Assmann, 1995). Οι πολιτισμικές, εθνοτικές, εθνικές και πολιτειακές διαστάσεις της ταυτότητας, αν και διακριτές, είναι αλληλεξαρτώμενες ενώ συχνά βιώνονται ταυτόχρονα και αποτελούν αντικείμενο διεπιστημονικής μελέτης (Chalari, 2025).

Συνοψίζοντας, η πολιτισμική ταυτότητα αφορά την προσωπική και συλλογική νοηματοδότηση της καθημερινότητας, αποτελεί τρόπο και στάση ζωής και παρουσιάζει πολυσημία και ευελιξία, ενώ η εθνική ταυτότητα παραπέμπει σε μια πιο σταθερή και διαχρονική συλλογική αναφορά. Οι δύο έννοιες βρίσκονται σε συνεχή αλληλεπίδραση. Συνεπώς, για την παρούσα εργασία, επιλέγεται ο όρος «εθνοπολιτισμική» ταυτότητα καθώς αναφέρεται σε εκείνο το μέρος της ταυτότητας που συνδέεται τόσο με πολιτισμικές όσο και εθνικές συνιστώσες.

Η εθνοπολιτισμική ταυτότητα αποτελεί βασικό στοιχείο της κοινωνικής ταυτότητας και συντίθεται από συγχρονικά στοιχεία, όπως γλώσσα, ήθη, έθιμα και θεσμούς, καθώς και από διαχρονικά, όπως συλλογικές μνήμες, μύθους, συμβολισμούς και ιδεολογήματα (Δαμανάκης, 2007). Δεν είναι δεδομένη (a priori) ούτε στατική,

αντίθετα, διαμορφώνεται δυναμικά μέσα από την αλληλεπίδραση του ατόμου με το κοινωνικοπολιτισμικό του περιβάλλον (Δαμανάκης, 2007· Διαλεκτόπουλος, 2020). Αποτελεί θεμελιώδες πλαίσιο αυτοπροσδιορισμού, καθώς συμβάλλει στην καθοδήγηση των ενεργειών του ατόμου σε σχέση με το κοινωνικοπολιτισμικό του περιβάλλον και στη διαμόρφωση των σχέσεών του με μία ή περισσότερες ομάδες αναφοράς (Διαλεκτόπουλος, 2020).

2.3. Αίσθημα του ανήκειν και «σπίτι»

Η ταυτότητα συνδέεται στενά με την έννοια του «ανήκειν», καθώς αφορά τόσο τα κοινά στοιχεία που μας συνδέουν με τους άλλους όσο και εκείνα που μας διαφοροποιούν (Weeks, 1990, στο Κουτσούμπα, 2002). Η Yuval-Davis (2011) διαχωρίζει τις λέξεις-όρους «ανήκειν» (belonging) με την «πολιτική του ανήκειν» (politics of belonging). Το πρώτο αναφέρεται σε έναν συναισθηματικό και οντολογικό δεσμό, σε μια αίσθηση «σπιτιού» που συνδέεται με την ασφάλεια και την ελπίδα για το μέλλον. Ωστόσο, αυτός ο δεσμός δεν είναι μονοδιάστατος καθώς εκτός από την αίσθηση προστασίας, μπορεί να προκαλέσει συναισθήματα θυμού, ντροπής, αγανάκτησης, ιδιαίτερα στο σύγχρονο αβέβαιο παγκόσμιο περιβάλλον (Yuval-Davis, 2011, σ.10). Από την άλλη, η «πολιτική του ανήκειν» αναφέρεται σε στοχευμένα πολιτικά εγχειρήματα που επιδιώκουν να συγκροτήσουν την ένταξη σε συγκεκριμένες συλλογικότητες, οι οποίες ταυτόχρονα διαμορφώνονται μέσα από αυτά, με καθορισμένα όρια και χαρακτηριστικά (ό.π.). Στην παρούσα έρευνα θα εστιάσω στον όρο «ανήκειν» (belonging), καθώς είναι αυτός που αφορά τις συμμετέχουσες της έρευνας.

Η εμπειρία του ανήκειν συνδέεται με το σώμα και την τοποθέτησή του στον κόσμο (Carillo Rowe, 2005 στο Yuval-Davis, 2011). Παράλληλα, δεν πρόκειται για στατική αλλά για δυναμική έννοια, που συγκροτείται μέσα από σχέσεις εξουσίας και ταυτότητας ενώ οι εκφάνσεις της ποικίλουν: μπορεί να είναι προσωπικές ή συλλογικές, σταθερές ή ρευστές, και να εκδηλώνονται σε διαφορετικά επίπεδα, από το άτομο μέχρι την ανθρωπότητα (Yuval-Davis, 2011). Για την ανάλυσή της, η Yuval-Davis προτείνει τρεις όψεις: τις κοινωνικές θέσεις, τις συναισθηματικές προσκολλήσεις και τα αξιακά-πολιτικά συστήματα που επηρεάζουν την κρίση του ανήκειν (2011, σ.12). Όπως υποστηρίζει η Probyn (1996), τα άτομα και οι ομάδες είναι παγιδευμένα στην επιθυμία να ανήκουν και να γίνονται, συνεπώς, κατασκευάζουν την ταυτότητα ως μετάβαση, η

οποία παράγεται μέσω των συνδυασμένων διαδικασιών της ύπαρξης και του γίνεσθαι, του ανήκειν και της επιθυμίας για ανήκειν.

Το αίσθημα του ανήκειν είναι κάτι που συγχέουμε συχνά με την έννοια του σπιτιού και το αντίστροφο. Η έννοια αυτή δεν περιορίζεται μόνο στο σπίτι σαν οίκημα, αλλά μπορεί για τον κάθε άνθρωπο να σημαίνει κάτι διαφορετικό. Συνδέεται συχνά με τον χώρο όπου νιώθει ασφάλεια και ελευθερία έκφρασης του εαυτού και της προσωπικότητάς της.

Ο Emanuele Coccia, στο βιβλίο του *Philosophy of the Home* (Φιλοσοφία του σπιτιού), ορίζει το σπίτι όχι ως απλό χώρο κατοίκησης αλλά ως θεμελιώδη ηθική πραγματικότητα. Για τον ίδιο το σπίτι αποτελεί «το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η ζωή» (2024, σσ. 4-5). Έτσι, η κατοίκηση δεν ταυτίζεται με την κατοχή γης ή την προστασία από εξωτερικούς παράγοντες αλλά συνδέεται με τη δημιουργία δεσμών με ανθρώπους, αντικείμενα και γεγονότα, που καθιστούν την ευτυχία δυνατή (Coccia, 2024). Το «σπίτι» είναι μια εννοιολογικά αντιθετική έννοια, που αποκτά νόημα σε σχέση με την εμπειρία της απουσίας (Hannerz, 2002 όπως αναφέρεται στο Yuval-Davis, 2011, σ. 11). Μπορεί να σημαίνει ριζωμένη παρουσία σε έναν κοινωνικογεωγραφικό τόπο ή να συγκροτείται ως έντονα φανταστική σύνδεση με έναν μακρινό χώρο, όπου καθίσταται δυνατή η αυτοπραγμάτωση (ό.π.). Για τον Coccia (2024), το σπίτι αποτελεί μία προσπάθεια δημιουργίας μιας επικάλυψης μεταξύ της δικής μας αληθινής ευτυχίας και του κόσμου, αφού το χρησιμοποιούμε για να μεσολαβήσουμε μεταξύ του εαυτού μας και του πλανήτη, του μυαλού και της ύλης. Συνεπώς, η αίσθηση οικειότητας δεν είναι δεδομένη, ακόμη και με τους οικείους μας, αλλά απαιτεί πνευματικές και σωματικές στρατηγικές. Συνιστά «οικείωση», δηλαδή αμοιβαία διαδικασία αφομοίωσης του ανθρώπου με τον κόσμο (2024, σ. 23). Αποτελεί μια συνεχή διαδικασία οικειοποίησης και μετασχηματισμού. Μέσα από τη συγκέντρωση και την αλληλεπίδραση ετερογενών στοιχείων συγκροτείται ένας ιδιαίτερος τρόπος επιστροφής. Σε αυτή τη βάση, η μετακόμιση αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς μας αναγκάζει να επαναξιολογήσουμε τα στοιχεία που στηρίζουν την ταυτότητά μας (Coccia, 2024).

2.4. Μετακίνηση, Διασπορά, Μετανάστευση

Το να αφήνει κάποια τον τόπο καταγωγής της (το σπίτι της) μπορεί να συσχετιστεί άμεσα με τη μετανάστευση, ανεξάρτητα από το πόσο διάστημα μένει στον νέο τόπο ή αν αυτή η μετακίνηση οφείλεται σε ακούσιες ή εκούσιες πρωτοβουλίες (Chalari & Koutantou, 2021). Η εμπειρία της μετανάστευσης αλλά και, γενικότερα, των ποικίλων διασπορικών πραγματικοτήτων που τίθενται κάτω από τον ευρύτερο όρο «διασπορά», υπερβαίνει τη γεωγραφική μετακίνηση, καθώς συνιστά ταυτόχρονα διάβαση ιστορικών, γλωσσικών, φυλετικών και πολιτισμικών ορίων (Τσοκαλίδου & Παπαρούση, 2005). Πρόκειται για μια διαδικασία συνεχούς ανασηματοδότησης και διαπραγμάτευσης της ταυτότητας, η οποία δεν μεταφέρεται αυτούσια από τη χώρα προέλευσης αλλά ανασυγκροτείται μέσα από τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές σχέσεις στο νέο περιβάλλον (Τσοκαλίδου & Παπαρούση, 2005, σσ. 14-15). Η διασπορά χαρακτηρίζεται από την ένταση ανάμεσα στο «εδώ» και το «εκεί», εμπεριέχοντας την ταυτόχρονη αίσθηση του ανήκειν και του μη-ανήκειν. Όπως σημειώνει ο Chambers (1994), κάποιο άτομο που είναι μετανάστης/μετανάστρια ζει στη διασταύρωση ιστοριών και μνήμης, βιώνοντας την απώλεια της παράδοσης και τη συνεχή διαπραγμάτευση μιας ταυτότητας υπό το βλέμμα της ενσωμάτωσης. Για εκείνον, η διασπορά δηλώνει το δράμα του ξένου που βιώνει μια διαρκώς αμφισβητούμενη ταυτότητα και μία αέναη αναζήτηση ανάμεσα σε μία διασκορπισμένη ιστορική κληρονομιά και σε ένα ετερογενές παρόν» (Chambers, 1994, σ. 6). Ο όρος «διασπορά» δεν παραπέμπει μόνο στη διασυννοριακή μετακίνηση, αλλά εκφράζει και πολιτικούς αγώνες για τον ορισμό του τόπου σε συνθήκες εκτοπισμού, συνδέοντας την ταυτότητα με εναλλακτικές ιστορίες και κοσμοπολιτισμούς και αναδεικνύοντας τον υβριδικό της χαρακτήρα (Isin & Wood, 1999, σ. 14). Η αναζήτηση αυτοπροσδιορισμού εκφράζεται μέσα από διλήμματα όπως «πατρίδα/διασπορά», «μέσα/έξω» ή «τοπικό/παγκόσμιο» (Brah, 1996· Rapport & Dawson, 1998, όπως αναφέρεται στο Τσοκαλίδου & Παπαρούση, 2005, σ. 14).

Καθοριστικός παράγοντας στη συγκρότηση αυτών των ταυτοτήτων σε πλαίσια διασποράς, αποτελεί η γλώσσα η οποία αποκτά έναν δυναμικό και πολυδιάστατο χαρακτήρα. Οι κοινότητες της διασποράς αναπτύσσουν ποικίλες μορφές διγλωσσίας, εναλλαγής και αλληλεξάρτησης κωδίκων, γεγονός που εκφράζει τις πολλαπλές τους

ανάγκες και ταυτόχρονα αντανακλά την «ιδιαιτέρη εθνοκουλτούρα τους» (Τσοκαλίδου, 2005, σ. 116). Για τον Fishman (2005), η γλώσσα της διασποράς αποτελεί καίριο σύμβολο ένταξης σε μια διαρκώς εξελισσόμενη εθνοκουλτούρα, μία δυναμική πολιτισμική πραγματικότητα, αλλά και μέσο έκφρασης των ψυχικών αναγκών που ενεργοποιούνται από την εμπειρία της διασποράς.

Παράλληλα, η μετανάστευση ως παγκόσμιο κοινωνικό φαινόμενο συνδέεται με πολύπλοκους κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και ψυχολογικούς μηχανισμούς (Singh, 1998 στο Χάλαρη & Κουτάντου, 2020). Έχει οριστεί ως διαδικασία που μεταβάλλει τη δομή ατόμων ή ομάδων μέσω της γεωγραφικής τους μετακίνησης και διακρίνεται σε εκούσια και ακούσια (Χάλαρη & Κουτάντου, 2020). Επομένως, η μετανάστευση και η διασπορά συγκροτούνται ως σύνθετες εμπειρίες που συνδέουν τον τόπο, την ταυτότητα και την (εθνο)πολιτισμική διαπραγμάτευση.

2.5. Ελληνική διασπορά και μετανάστευση

Η μετανάστευση Ελλήνων προς χώρες του εξωτερικού κατά τα τελευταία εκατό χρόνια έχει γνωρίσει σημαντικές διακυμάνσεις καθώς από λόγους που αφορούσαν καθαρά βιοποριστικά ζητήματα, έχει μετατοπιστεί κυρίως σε λόγους που εστιάζουν στην επαγγελματική κατάρτιση και βελτίωση της καθημερινότητας. Όπως αναφέρουν οι Χάλαρη & Κουτάντου (2020, σ. 4), ο όρος «Ελληνική Διασπορά» χρησιμοποιείται ευρέως για να περιγράψει ένα εκτεταμένο μέρος του Ελληνικού πληθυσμού που κατέληξε να ζει σε διάφορα μέρη του κόσμου για λόγους αρχικά βιοποριστικούς αλλά στην πιο πρόσφατη ιστορία για λόγους περαιτέρω καλυτέρευσης της ποιότητας ζωής. Θα εστιάσω στο μεταναστευτικό κύμα Ελλήνων που έλαβε χώρα μετά την οικονομική κρίση στην Ελλάδα, καθώς είναι αυτό που αφορά τις συμμετέχουσες της παρούσας εργασίας.

Σύμφωνα με την έρευνα των Labrianidis & Pratsinakis (2016), υπολογίζεται ότι οι Έλληνες που τελικά εγκαταστάθηκαν και παρέμειναν στο εξωτερικό από το 2010-2015 έφταναν πάνω από τους 240.000 με έναν από τους δημοφιλέστερους προορισμούς να είναι το Ηνωμένο Βασίλειο. Έτσι, αναφερόμαστε σε απώλεια του επαγγελματικού δυναμικού των «Brain Drainers» ως συνέπεια της παρατεταμένης ελληνικής κρίσης, την αδυναμία απορρόφησης εργατικού δυναμικού σε αντικείμενο σχετικό με την εξειδίκευσή τους, σε περιορισμένες επαγγελματικές προοπτικές και τη ραγδαία αύξηση της ανεργίας (ό.π.). Το φαινόμενο «brain-drain» (διαρροή εγκεφάλων), λοιπόν, αφορά

τη μετανάστευση υψηλά εξειδικευμένων/μορφωμένων ατόμων προς άλλες χώρες (κυρίως της Βόριο-Δυτικής Ευρώπης), όπου επιδιώκουν καλύτερες ευκαιρίες απασχόλησης και εξέλιξης – η γνώση και οι δεξιότητες που αποκτήθηκαν σε μια χώρα αξιοποιούνται σε μια άλλη (Mitsakis, 2017). Στην ελληνική περίπτωση, η αδυναμία απορρόφησης του εργατικού δυναμικού λόγω της οικονομικής κρίσης οδήγησε αρχικά σε «υπερπροσφορά εγκεφάλων» (brain overflow), η οποία σύντομα μετατράπηκε σε διαρροή, καθώς η μετανάστευση αποτέλεσε διέξοδο για πολλούς (Marinakou et al., 2016 στο Mitsakis, 2017). Όπως όμως τονίζεται, η μετανάστευση των Ελλήνων μετά το 2010 δεν οφείλεται μόνο στην οικονομική κρίση, αλλά και σε χρόνιες παθογένειες, όπως η έλλειψη αξιοκρατίας, η διαφθορά, οι περιορισμένες δυνατότητες επαγγελματικής εξέλιξης, οι δυσμενείς εργασιακές συνθήκες και τα μεγέθη ανεργίας στους νέους (Mitsakis, 2017· Χάλαρη & Κουτάντου, 2020). Αυτού του είδους η μετανάστευση ορίζεται ως «lifestyle migration» ή αλλιώς μετανάστευση βιοτικού ύφους καθώς οφείλεται κυρίως στην επιλογή μετεγκατάστασης με σκοπό βελτίωσης της ποιότητας ζωής, γεγονός που αποτελεί κυρίως προνόμιο του δυτικού κόσμου και βασίζεται στην ελευθερία μετακίνησης και μετεγκατάστασης (στο Ελληνικό παράδειγμα αυτό διευκολύνεται επιπλέον λόγω της ΕΕ) (Χάλαρη & Κουτάντου, 2020, σ. 3). Ο όρος «Έλληνας του εξωτερικού» αποτελεί την επίσημη κρατική κατηγοριοποίηση για τους Έλληνες που διαμένουν αυτή τη στιγμή εκτός Ελλάδας και, μάλιστα, στο πλαίσιο της ελληνική κουλτούρας, συχνά εκλαμβάνεται ως ένας προνομιακός χαρακτηρισμός (Chalari, 2025).

Όσον αφορά το Brexit, (την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου από την Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία αποφασίστηκε με το δημοψήφισμα της 23ης Ιουνίου 2016 και ολοκληρώθηκε επίσημα στις 31 Ιανουαρίου 2020), φαίνεται να μην έχει επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό την ταυτότητα των Ελλήνων του Ηνωμένου Βασιλείου. Όπως σημειώνει η Χάλαρη, μετά το Brexit, οι πολίτες της ΕΕ στο Ηνωμένο Βασίλειο έπρεπε να αποκτήσουν καθεστώς μετανάστη, ωστόσο, σύμφωνα μελέτη που είχε γίνει, λιγότεροι από τους μισούς Έλληνες στο Ηνωμένο Βασίλειο αυτοπροσδιορίζονταν ως «μετανάστες», προτιμώντας όρους όπως «πολίτες του κόσμου» ή «Ευρωπαίοι πολίτες» (Pratsinakis, 2021 στο Chalari, 2025). Η σχετική πρόσφατη έρευνα που εκπόνησε η Χάλαρη (2025) αναφορικά με το παράδειγμα Ελλήνων της διασποράς στο Ηνωμένο Βασίλειο μετά το Brexit (που δεν έχουν τη Βρετανική υπηκοότητα), έδειξε πως δεν έχει γίνει κάποια αξιοσημείωτη αλλαγή στον τρόπο που προσδιορίζουν τον εαυτό τους.

Σχετικά με το αν οι Έλληνες του Ηνωμένου Βασιλείου θα επέστρεφαν στην Ελλάδα, αντίστοιχη μελέτη του Mitsakis (2017), δείχνει πως το 99% των συμμετεχόντων θα είχαν την πρόθεση να επιστρέψουν κάποτε, αλλά κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες. Για παράδειγμα, εξάλειψη της πολιτικής διαφθοράς, διασφάλιση σαφέστερων ευκαιριών επαγγελματικής εξέλιξης, δίκαιες και υψηλότερες αμοιβές, δημιουργία προγραμμάτων διαχείρισης ταλέντων, δράσεις εκπαίδευσης και κατάρτισης, αλλαγή της νοοτροπίας κ.α. Σύμφωνα με τη Fotiadou (2017), η διάθεση των Ελλήνων επαγγελματιών του Λονδίνου να μεταφέρουν γνώσεις στην Ελλάδα με την επιστροφή τους σε αυτή επηρεάζεται κυρίως από πολιτισμικά εμπόδια και τη νοοτροπία των συμπατριωτών τους, περισσότερο απ' ό,τι από οικονομικούς παράγοντες. Όπως προκύπτει από τις Chalarí και Koutantou (2021), η ελληνική νοοτροπία χαρακτηρίζεται από ατομικισμό, έλλειψη εμπιστοσύνης προς το κράτος, απουσία συλλογικότητας και θεσμικής οργάνωσης καθώς και από φαινόμενα όπως η διαφθορά, η οικογενειοκρατία, η πολιτική αστάθεια και η μεταρρυθμιστική αδράνεια, γεγονός που οδηγεί στη διστακτικότητα των Ελλήνων μεταναστών να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Σε έρευνα που εκπόνησαν οι Χάλαρη και Κουτάντου στο Ηνωμένο Βασίλειο για τους λόγους που έφυγαν οι Brain Drainers από την Ελλάδα, φαίνεται πως οι απαντήσεις των συμμετεχόντων ατόμων διέπονται «από τη γλυκόπικρη γεύση της εκούσιας μετανάστευσης που θα ήταν προτιμότερο να είχε αποφευχθεί αλλά εν τέλει κατέληξε σε μια ωφέλιμη στάση ζωής» (2020, σ. 14). Συγκεκριμένα, πέρα από την οικονομική κρίση, η διάχυτη έλλειψη σεβασμού, αξιοκρατίας, εμπιστοσύνης και ουσιαστικής κοινωνικής οργάνωσης στην Ελλάδα, αποτέλεσαν τους βασικούς λόγους που οδήγησαν πολλούς Έλληνες επαγγελματίες να μεταναστεύσουν, επιδιώκοντας προσωπική και επαγγελματική εξέλιξη σε ένα περιβάλλον που, μπορεί να μην είναι απαλλαγμένο από παθογένειες και δυσλειτουργίες, αλλά θεσμικά και πολιτισμικά προάγει τον σεβασμό και την αυτοβελτίωση (Χάλαρη & Κουτάντου, 2020).

2.6. Επιπολιτισμός και Διαθεματικότητα

Η εθνοπολιτισμική ταυτότητα των ατόμων που μεταναστεύουν σε μία άλλη χώρα συχνά μεταβάλλεται και προσαρμόζεται, καθώς τα άτομα αποκτούν και οικειοποιούνται χαρακτηριστικά της χώρας στην οποία κατοικούν. Όπως περιγράφει η Χάλαρη, οι μετανάστες φέρνουν μαζί τους την εθνική και πολιτισμική τους ταυτότητα, καθώς και στάσεις και αντιλήψεις που αλληλεπιδρούν με την πραγματικότητα της χώρας υποδοχής και τον βαθμό αποδοχής που βιώνουν, έτσι

διαμορφώνεται μια νέα κοινωνική ταυτότητα, στενά συνδεδεμένη με το νέο πολιτισμικό πλαίσιο (Chalari, 2025). Συνεπώς, οι μετανάστριες μπορεί να ταυτίζονται έντονα ή μη με καθεμία από τις δύο κουλτούρες ταυτόχρονα (ό.π.). Ένας όρος που συνοψίζει την έννοια αυτής της διαδικασίας είναι ο όρος «επιπολιτισμός» (acculturation). Κατά τον Διαλεκτόπουλο, ο κλασικός ορισμός του «επιπολιτισμού» παρουσιάστηκε από τους Redfield, Linton & Herskovits και περιγράφει «τα φαινόμενα που προκύπτουν όταν ομάδες ατόμων με διαφορετικές κουλτούρες έρχονται σε συνεχή επαφή προκαλώντας αλλαγές στα αρχικά πολιτισμικά μοτίβα της μιας ή και των δύο ομάδων» (1936 στο 2020, σ. 66). Πρόκειται, όπως περιγράφουν οι Φιλιππίδου, Κουτσούμπα, & Τυροβολά, για τη σύμμιξη των δύο πολιτισμών και τις αλλαγές που συμβαίνουν ως αποτέλεσμα της επαφής μεταξύ ατόμων από διαφορετικές πολιτιστικές καταγωγές και του «δανεισμού» χαρακτηριστικών ενός πολιτισμού από έναν άλλο, με αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων μικτών προτύπων (2022, σ. 77). Με άλλα λόγια, ο επιπολιτισμός αναφέρεται στη «διαδικασία ανοικοδόμησης μιας καινούργιας ύπαρξης» η οποία δεν είναι ίδια για όλες, αφού «όλα τα άτομα δεν αναπτύσσουν τις ίδιες συμπεριφορές και την ίδια υποκειμενικότητα, έστω κι αν τίθενται υπό τις ίδιες επιρροές» (Διαλεκτόπουλος, 2020, σ. 67).

Ο όρος «επιπολιτισμός» έχει κοινά σημεία και με άλλους όρους όπως είναι ο «διακρατισμός» (transnationalism). Ο τελευταίος συνδέεται με τη διαρκή (εκούσια) κινητικότητα των μεταναστριών μεταξύ των χωρών τους και της χώρας επανεγκατάστασης και αναφέρεται στη διαδικασία κατά την οποία οι μετανάστριες δημιουργούν και διατηρούν δεσμούς και κοινωνικούς συνδέσμους μεταξύ της πατρίδας τους και του τόπου εγκατάστασης, μορφοποιώντας με αυτόν τον τρόπο πολιτιστικές οικονομικές και πολιτικές «γέφυρες» (Χάλαρη & Κουτάνου, 2020, σ. 3). Μάλιστα, οι Legido- Quigley & McKee (2012) τονίζουν πως οι δεσμοί των μεταναστριών με την οικογένεια και τον κοινωνικό τους περίγυρο που παραμένουν στην πατρίδα τους σε συνδυασμό με τη δυνατότητα διαρκούς κινητικότητας, μπορούν να καταλήξουν στην επιστροφή τους στην πατρίδα τους (ό.π.). Για τις Χάλαρη και Κουτάνου, στα πλαίσια της ελληνικής πολιτισμικής κληρονομιάς, η πρόθεση αυτή περιγράφεται ως «νόστος» ενώ εκείνοι οι Έλληνες που συνδέονται με την περιγραφή της έννοιας του διακρατισμού θα μπορούσαν να προσδιοριστούν και ως «ομογενείς» (2020, σ. 3).

Ένας άλλος όρος με κοινά χαρακτηριστικά όπως αυτά του επιπολιτισμού, είναι η «μετάβαση ταυτότητας» (identity transition). Ο όρος αυτός αναφέρεται στη μεταβολή,

προσαρμογή και αλλαγή των ταυτοτήτων κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου, η οποία συντελείται καθώς οι προσωπικές και κοινωνικές συνθήκες μεταβάλλονται, ωθώντας τα άτομα να επαναπροσδιορίσουν την αίσθηση του εαυτού τους και να αναπτυχθούν εκ νέου ως απάντηση στα όποια αποδιοργανωτικά γεγονότα της ζωής τους (Chalari, 2025, σ. 7).

Όπως λοιπόν προκύπτει, η προσπάθεια των μεταναστριών να προσαρμοστούν σε μια νέα κουλτούρα, ενώ ταυτόχρονα επιδιώκουν να διατηρήσουν στοιχεία της πολιτισμικής τους κληρονομιάς, συχνά συνοδεύεται από διλήμματα και αντικρουόμενα συναισθήματα, καθώς η θέση τους στη νέα κοινωνία βιώνεται με αβεβαιότητα (Turjeman et al., 2008 στο Chalari, 2025). Πολλές αισθάνονται ότι κινούνται ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς πολιτισμούς χωρίς να ανήκουν ολοκληρωτικά σε κανέναν – υποκειμενικά μπορεί να αισθάνονται μέλη της νέας κουλτούρας, ενώ αντικειμενικά όχι, συνεπώς, όσες δε βιώνουν αυτή τη σύγκρουση επιπολιτισμού, φαίνεται να ενσωματώνονται πιο ομαλά σε μία κουλτούρα (ό.π.).

Είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη την πολυπλοκότητα των κοινωνικών εμπειριών και το γεγονός ότι διαφορετικές κατηγορίες κοινωνικής διαφοροποίησης, όπως η φυλή, το φύλο, η τάξη, η σεξουαλικότητα, η αναπηρία, αλληλεπιδρούν και διασταυρώνονται, παράγοντας ιδιαίτερες εμπειρίες ανισότητας και αποκλεισμού. Όπως ορίζεται από την Kimberlé Crenshaw (1989), η διαθεματικότητα (intersectionality) περιγράφει πως οι κοινωνικές ταυτότητες δεν μπορούν να αναλυθούν απομονωμένα, αλλά μόνο μέσα από το πλέγμα των σχέσεων εξουσίας που τις συνδέουν. Όπως το εξηγεί η Yuval-Davis (2011), η κοινωνική και πολιτική μας τοποθέτηση διαμορφώνεται από την κοινωνική μας θέση (φυλή, εθνικότητα, ηλικία, τάξη), τις ταυτίσεις μας (το πώς αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας) και τις αξίες μας (τι θεωρούμε σημαντικό). Έτσι, η διαθεματικότητα αποτελεί ένα εργαλείο κατανόησης της πολυπλοκότητας των κοινωνικών εμπειριών, επισημαίνοντας ότι τα άτομα δεν είναι παθητικοί φορείς ταυτοτήτων αλλά ενεργοί δημιουργοί κοινοτήτων και διεκδικήσεων, αναδεικνύοντας τα πολλαπλά τους ανήκειν και τα όρια και τις αλληλοεπικαλύψεις των ίδιων των κατηγοριών (Boukounala, 2023). Υπό αυτό το πρίσμα, αναφορικά με τις συμμετέχουσες στην έρευνα, θα ήταν σημαντικό να λάβουμε υπόψη όχι μόνο την καταγωγή και τον τόπο διαμονής τους, αλλά και άλλα στοιχεία που μπορεί να τις χαρακτηρίζουν, όπως για παράδειγμα το φύλο τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. Εφαρμοσμένο θέατρο, τέχνες και θέματα ταυτότητας

Παραπάνω προσεγγίστηκε ο όρος εφαρμοσμένο θέατρο, η χρήση του θεάτρου και των τεχνών στο πλαίσιο διεξαγωγής έρευνας και οι (καλλιτεχνικές) μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας. Έπειτα, αναλύθηκαν έννοιες όπως αυτή της ταυτότητας, της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας, του ανήκειν και του αισθήματος σπιτιού, της διασποράς και μετανάστευσης και του επιπολιτισμού. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα παραθέσω παραδείγματα ερευνών, μελετών, προγραμμάτων και εκθέσεων που έχουν γίνει και αφορούν τη χρήση εφαρμοσμένου θεάτρου, και άλλων τεχνών που χρησιμοποιούνται συμμετοχικά για την προσέγγιση ζητημάτων ταυτότητας, ανήκειν, αισθήματος σπιτιού καθώς και ζητημάτων κοινωνικών ανισοτήτων που αφορούν πρόσφυγες ή μετανάστες.

3.1. Εφαρμοσμένο, συμμετοχικό θέατρο και ταυτότητα μεταναστών

Αρχικά θα παραθέσω έρευνες και καλλιτεχνικά δρώμενα που αφορούν τη χρήση του εφαρμοσμένου θεάτρου για τη διαπραγμάτευση θεμάτων ταυτότητας μεταναστών και προσφύγων. Για παράδειγμα, στο άρθρο «Applied Theatre as integration – (Το εφαρμοσμένο θέατρο ως (μέσο) κοινωνικής ενσωμάτωσης)», παρουσιάζεται τονορβηγικό πρότζεκτ P:UNKT, που έλαβε χώρα το 2010-2012 και το 2016. Στόχευε στην ενσωμάτωση μεταναστών και την προώθηση της πολιτισμικής ποικιλομορφίας μέσω συλλογικής θεατρικής δημιουργίας. Με προσωπικές αφηγήσεις και συνεργασία Νορβηγών και μεταναστών από διάφορες χώρες που ζουν στη Νορβηγία, δημιουργήθηκε χώρος διαλόγου πέρα από τα στερεότυπα «εμείς» και «αυτοί», ενώ η συμμετοχική έρευνα ανέδειξε πώς το εφαρμοσμένο θέατρο μπορεί να ενισχύσει την κοινότητα και να προάγει μια πιο ανοιχτή, πολυπολιτισμική κοινωνία (Bruun, 2017).

Παρομοίως, ο Taiwo Afolabi, βασισμένος σε μια αυτοβιογραφική και αναστοχαστική μεθοδολογία, χρησιμοποιεί τις προσωπικές του εμπειρίες ως μετανάστης και καλλιτέχνης από τη Νιγηρία, ενώ συμμετέχει ενεργά σε ένα θεατρικό πρότζεκτ με πρόσφυγες, μετανάστες και διεθνείς φοιτητές στον Καναδά από το 2017 ως το 2019. Από τις προσωπικές τους εμπειρίες δημιουργούνται παραστάσεις θεάτρου της επινόησης. Έτσι, διερευνά πώς το εφαρμοσμένο θέατρο λειτουργεί ως εργαλείο για την αναζήτηση και αναδόμηση της ταυτότητας και του ανήκειν σε συνθήκες

μετανάστευσης και πολιτισμικής μετάβασης. Μέσα από αυτή τη βιωματική και ποιοτική προσέγγιση, το θέατρο γίνεται ένας ασφαλής χώρος, όπου οι συμμετέχοντες διαπραγματεύονται την ταυτότητά τους, η οποία βρίσκεται σε συνεχή κίνηση και μετασχηματισμό (Afolabi, 2021).

Η έρευνα των Erel, Reynolds και Kaptani (2017) που έγινε το 2014, αξιοποίησε το εφαρμοσμένο και συμμετοχικό θέατρο, με μεθόδους όπως το εφαρμοσμένο θέατρο και το Playback Theatre, ως μέσο κοινωνικής έρευνας και ενδυνάμωσης μεταναστριών μητέρων στο Λονδίνο, οι οποίες προέρχονταν από ποικίλα εθνοτικά περιβάλλοντα. Συγκεκριμένα, από πολωνικές, κονγκολέζικες, σομαλικές, τουρκικές, κουρδικές και λιθουανικές κοινότητες. Μέσα από θεατρικά εργαστήρια, οι συμμετέχουσες μοιράστηκαν βιώματα κοινωνικής αδικίας, όπως η πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, και αναπαριστώντας τα, ανέδειξαν τις άνισες σχέσεις εξουσίας που τις περιθωριοποιούν. Το συμμετοχικό θέατρο λειτούργησε ως χώρος επεξεργασίας, πολιτικοποίησης και διεκδίκησης εναλλακτικών μορφών πολιτειότητας, μετατρέποντας τη διαδικασία της έρευνας σε εργαλείο κοινωνικού μετασχηματισμού.

Με παρόμοια μεθοδολογία, το άρθρο «Participatory Theatre as a Research Methodology» των Erene Kaptani και Nira Yuval-Davis (2008) παρουσιάζει μια εθνογραφική έρευνα που έγινε την περίοδο 2005-2008 και χρησιμοποιεί το συμμετοχικό (εφαρμοσμένο) θέατρο (Playback και το θέατρο φόρουμ) ως μεθοδολογία για τη διερεύνηση της ταυτότητας και της κοινωνικής δράσης μεταξύ προσφύγων του Ανατολικού Λονδίνου από τέσσερις διαφορετικούς οργανισμούς (Κοσοβάροι, Κούρδοι, Σομαλές γυναίκες, και φοιτητές). Οι συμμετέχοντες μοιράστηκαν προσωπικές εμπειρίες καταπίεσης και αποκλεισμού, τις οποίες μετέτρεψαν σε θεατρικές πράξεις. Η μελέτη έδειξε πώς το συμμετοχικό θέατρο λειτουργεί ως καινοτόμος μεθοδολογία κοινωνικής έρευνας για την κατανόηση της ταυτότητας προσφύγων και περιθωριοποιημένων ομάδων, ικανό να αναδείξει βιωμένες, σωματοποιημένες και συλλογικές μορφές γνώσης. Μέσα από θεατρικά εργαστήρια οι συμμετέχοντες μπόρεσαν να εκφράσουν εμπειρίες και συναισθήματα που δύσκολα θα αναδύονταν με συμβατικές μεθόδους, να πειραματιστούν με διαφορετικές εκδοχές του εαυτού τους και να επαναπροσδιορίσουν ρόλους και σχέσεις εξουσίας μέσα σε ένα ασφαλές και διαλογικό περιβάλλον, δοκιμάζοντας έτσι την κοινωνική αλλαγή μέσα από την τέχνη (Kaptani & Yuval-Davis, 2008).

3.2. Θέματα ταυτότητας και τέχνες από Ελληνίδες ερευνήτριες

Κάτι που παρατήρησα στη διάρκεια της βιβλιογραφικής ανασκόπησης στο πλαίσιο της έρευνάς μου, είναι πως ένας μεγάλος αριθμός ερευνητών που έχουν μελετήσει και ερευνήσει θέματα ταυτότητας και ανήκειν, έχουν ελληνικό όνομα, φαίνεται να προέρχονται από την Ελλάδα ή την Κύπρο και είναι γυναίκες. Κάποιες από αυτές εστιάζουν στην ελληνική ή κυπριακή ταυτότητα και άλλες σε ομάδες μεταναστών ή προσφύγων από περιθωριοποιημένα περιβάλλοντα. Συγκεκριμένα, η διατριβή «Dancing the Self» της Ελένης Δρογκάρη διερευνά πώς η κυπριακή κοινωνικοπολιτισμική ταυτότητα εκφράζεται και μετασχηματίζεται μέσω της σύγχρονης χορογραφίας, μέσα από μια καλλιτεχνική-ερευνητική διαδικασία με αυτοσχεδιασμό και προσωπικές αφηγήσεις γυναικών χορευτριών. Η μελέτη συνέβη το 2010 με 2016 και δείχνει ότι η ταυτότητα είναι ρευστή και πολυεπίπεδη, ενώ το σώμα λειτουργεί ως εργαλείο γνώσης και ενδυνάμωσης σε ένα πολιτικά φορτισμένο κυπριακό πλαίσιο (Drogari, 2019).

Σε ένα άλλο πλαίσιο, οι Ioannidou, Christodoulou & Evangelou (2022) μέσα από το πενταετές ερευνητικό τους πρόγραμμα GRECO, περιγράφουν πώς τα εθνογραφικά αφηγήματα που αφορούσαν τους ομιλητές των Ρωμαίικων στην Κύπρο, μετατράπηκαν σε μια συμμετοχική θεατρική παράσταση στο Buffer Fringe Festival του 2019 στη Λευκωσία. Μέσα από πέντε στάδια η ερευνητική ομάδα και οι καλλιτέχνες-συμμετέχοντες ανέπτυξαν έναν διαλογικό τρόπο δουλειάς, μεταφέροντας τα δεδομένα σε θεατρική δράση. Η παράσταση λειτούργησε ως πλατφόρμα αμφισβήτησης των κυρίαρχων αντιλήψεων για ταυτότητα, χώρο και σύνορα, ενισχύοντας τη φωνή μιας υπο-ομάδας Τουρκοκυπρίων και αναδεικνύοντας ευρύτερα ζητήματα γλώσσας και ανήκειν.

Εστιάζοντας στον χορό, η Μαρία Κουτσούμπα διερευνά πώς η πολιτισμική ταυτότητα συγκροτείται και μετασχηματίζεται μέσα από τον χώρο και τις σωματικές πρακτικές. Υποστηρίζει ότι το χορευτικό σώμα και ο χώρος λειτουργούν ως βασικά εργαλεία έκφρασης και διαπραγμάτευσης ταυτότητας, συνδυάζοντας αυτοπροσδιορισμό και ετεροπροσδιορισμό. Συγκεκριμένα, δείχνει πώς οι χορευτικές πρακτικές και τα τοπικά χορευτικά δρώμενα συμβάλλουν στη διαμόρφωση και ανάδειξη ιδιαίτερων πολιτισμικών χαρακτηριστικών και ταυτοτήτων (Κουτσούμπα, 2002).

Εστιάζοντας στους Έλληνες πρώτης και δεύτερης γενιάς που ζουν στο Ηνωμένο Βασίλειο, η Βίκυ Σκίφτου στη διδακτορική της έρευνα εξετάζει την ελληνική πολιτισμική ταυτότητα μέσα από τη χρήση προσωπικών και συλλογικών φωτογραφιών, μέσα από την ανάλυσή τους σε συνδυασμό με συνεντεύξεις/αφηγήσεις. Εστιάζει στο πώς οι συμμετέχοντες χρησιμοποιούν τις εικόνες για να αφηγηθούν, να νοηματοδοτήσουν και να επαναπροσδιορίσουν την «ελληνικότητά» τους, καταλήγοντας στο ότι οι φωτογραφίες λειτουργούν ως «σημεία μνήμης» και εργαλεία διαπραγμάτευσης ταυτότητας, δείχνοντας την πολυπλοκότητα, τη ρευστότητα και τις μετατοπίσεις της πολιτισμικής ταυτότητας στον απόδημο ελληνισμό (Skiftou, 2009).

Από την άλλη, η διατριβή της Σίμψι Ασπασίας, «Do I like the Queen now?» (2011-2013), εξετάζει το πώς οι θεατρικές παραστάσεις εθνικών εορτών σε ένα ελληνικό κοινοτικό σχολείο στο Λονδίνο λειτουργούν ως «τελετουργίες» μέσα από τις οποίες διαμορφώνεται και διαπραγματεύεται η εθνοπολιτισμική ταυτότητα των μαθητών και των οικογενειών τους. Μέσα από την έρευνα αυτή, ενώ φάνηκε ότι η κοινότητα του σχολείου το αισθάνεται ως ασφαλή χώρο μέσω του οποίου νιώθουν πως ανήκουν στην Ελληνική/Κυπριακή κοινότητα, υπάρχουν πολιτικές εντάσεις και ηγεμονικές ιδεολογίες που συνδέονται με τον ιδρυματοποιημένο χαρακτήρα των σχολείων (Simpson, 2014).

Εστιάζοντας με μία άλλη πληθυσμιακή ομάδα, η διδακτορική έρευνα της Έλενας Κωνσταντίνας Μπουκουβάλα διερευνά πώς νέοι –πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο και ντόπιοι στη Λέσβο– διαπραγματεύονται τις έννοιες των συνόρων, της ένταξης και της πολιτειότητας μέσα από δημιουργικές και ψηφιακές μεθόδους. Χρησιμοποιεί συμμετοχική έρευνα-δράση (Participatory Action Research) με δραματοθεραπεία, performance activism, συνεντεύξεις, εθνογραφικές παρατηρήσεις και ομαδική διαδικτυακή δημιουργία (2021–2023), αξιοποιώντας τις συνθήκες της πανδημίας για καινούριες μορφές συνεργασίας. Η έρευνα δείχνει ότι οι δημιουργικές πλατφόρμες που αναπτύχθηκαν λειτούργησαν ως «ασφαλείς χώροι» έκφρασης, ενδυνάμωσης και ορατότητας των νέων, αμφισβητώντας στερεοτυπικές αφηγήσεις και αναδεικνύοντας εναλλακτικές πρακτικές ένταξης. Συνολικά, το έργο καταλήγει ότι τέτοιες συμμετοχικές και δημιουργικές προσεγγίσεις μπορούν να συμβάλουν στην οικοδόμηση μιας πιο συμπεριληπτικής κατανόησης της πολιτειότητας και της κοινωνικής συμμετοχής σε συνθήκες μετακίνησης και κρίσης (Boukouvala, 2023).

Η Ειρήνη Καπτάνη συντόνισε και διερεύνησε το "Me? I just put British!", μία παράσταση η οποία δημιουργήθηκε ως αποτέλεσμα συμμετοχικών συναντήσεων έξι μαύρων γυναικών, μεταναστριών που ζουν στο Λονδίνο. Η παράσταση δημιουργήθηκε συλλογικά μέσα από θέατρο της επινόησης, έχοντας στον πυρήνα της την ερώτηση «Μπορεί μια μετανάστρια, μια γυναίκα, ένα μαύρο σώμα να είναι πλήρης πολίτης;», θέτοντας έτσι ζητήματα ταυτότητας, μετανάστευσης και πολιτειότητας. Η παράσταση παρουσιάστηκε το 2019 στο Rich Mix του Λονδίνου, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο του Greenwich, το ESRC/NCRM και το PASAR Centre, και περιλάμβανε ανοιχτό διάλογο με κοινότητες, ερευνητές και καλλιτέχνες (Kaptani, 2019).

3.3. Εκθέσεις για ζητήματα ταυτότητας, μετανάστευσης, «σπιτιού»

Εκτός από έρευνες, διδακτορικές διατριβές και προγράμματα που οδήγησαν σε παραστάσεις, έχουν γίνει κάποιες εκθέσεις σχετικές με τα προς συζήτηση θέματα. Παρακάτω θα παραθέσω δύο παραδείγματα που έλαβαν χώρα στη Tate Modern του Λονδίνου. Το πρόγραμμα «Who Are We?», πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του Tate Exchange από το 2017 έως το 2019 σε συνεργασία με το Counterpoints Arts, το The Open University και άλλους φορείς και αφορούσε μια διαδραστική, συμμετοχική πλατφόρμα που συνδύασε τέχνη, ακτιβισμό και κοινωνική έρευνα γύρω από ζητήματα ταυτότητας, μετανάστευσης και πολιτειότητας. Κατά τη διάρκειά του, οι επισκέπτες είχαν τη δυνατότητα να συμμετάσχουν σε θεατρικές και εικαστικές εγκαταστάσεις, να μοιραστούν προσωπικές ιστορίες, να δημιουργήσουν συλλογικά έργα, αλλά και να εμπλακούν σε διαλόγους με καλλιτέχνες και ακαδημαϊκούς. Το πρόγραμμα στόχευε στη μετατροπή του μουσείου σε χώρο δημόσιου διαλόγου και ενδυνάμωσης και, όπως φάνηκε, είχε θετική επιρροή στην προσωπική και πολιτική συνειδητοποίηση των συμμετεχόντων, ενισχύοντας τη συμπερίληψη και ενεργοποιώντας πράξεις πολιτειότητας (Colom, 2019, Tate, n.d.).

Από την άλλη, η έκθεση του Do Ho Suh με όνομα «The Genesis Exhibition: Walk the House» που παρουσιάζεται αυτή την περίοδο στη Tate Modern, συγκεκριμένα από 1 Μαΐου μέχρι 26 Οκτωβρίου 2025, διερευνά το σπίτι, τη μνήμη και την ταυτότητα μέσα από διαφανείς υφασμάτινες εγκαταστάσεις, λεπτομερή έργα σε χαρτί και αρχιτεκτονικά μοντέλα που αναπαριστούν τους χώρους όπου έζησε ο καλλιτέχνης. Πρόκειται για μία έκθεση που επισκέφτηκα προσωπικά μέσα στον Ιούλιο. Μέσα από

τα έργα του ενεργοποιεί μνήμες, τον φόβο της απώλειας, της μετακίνησης και της νοσταλγίας, ενώ ταυτόχρονα θέτει το ερώτημα σε έναν κόσμο που ορίζεται ολοένα και περισσότερο από την κίνηση, πού και πότε βρίσκεται το σπίτι;» - προσδιορίζοντάς το έτσι ως συναισθηματικό, ψυχικό και πολιτικό χώρο πέρα από την αρχιτεκτονική του έννοια. Ο Suh αναδεικνύει το σπίτι ως διαρκώς μεταβαλλόμενο, συνδεδεμένο με μνήμες, σχέσεις και μετακινήσεις, και χρησιμοποιεί μοτίβα όπως σπίτια που «περπατούν» ή «πετούν» αποτυπώνοντας την αίσθηση της ρευστής ταυτότητας και των συνεχών μετατοπίσεων αφού, όπως λέει, «το σπίτι δεν είναι ένας σταθερός τόπος ή μια απλή ιδέα, αλλά εξελίσσεται με την πάροδο του χρόνου και επαναπροσδιορίζεται συνεχώς καθώς κινούμαστε στον κόσμο». Αναφορικά με τη ρευστότητα του σπιτιού χαρακτηριστικά αναφέρει πως:

τα σύνορα μετακινούνται ή κλείνουν, η υπερθέρμανση του πλανήτη προκαλεί κλιματική αλλαγή, οι οικογένειες και οι προσωπικές σχέσεις αναπτύσσονται ή μεταβάλλονται, οι άνθρωποι μετακινούνται –είτε οικειοθελώς είτε επειδή είναι αναγκασμένοι. Δεν έχω μια σταθερή έννοια του σπιτιού, θα συνεχίσει να εξελίσσεται! (Suh, 2025).

ΜΕΡΟΣ Β': ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4. Μεθοδολογία της έρευνας

Στο παρόν κεφάλαιο αναλύεται η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε για τη διεξαγωγή της έρευνας. Αρχικά περιγράφεται η έρευνα, ο σκοπός της και τα ερευνητικά ερωτήματα. Στη συνέχεια επισημαίνονται οι ερευνητικές μέθοδοι. Πρόκειται για έναν συνδυασμό συμμετοχικής έρευνας-δράσης και έρευνας μέσω των τεχνών. Έπειτα, περιγράφονται τα άτομα που συμμετείχαν καθώς και ο χώρος και ο χρόνος διεξαγωγής της έρευνας. Ακολουθεί η επεξήγηση των μεθόδων συλλογής και ανάλυσης δεδομένων ενώ διασαφηνίζεται η εξασφάλιση της εγκυρότητας, της αξιοπιστίας και της δεοντολογίας. Τέλος, αναφέρονται πιθανοί περιορισμοί της έρευνας.

4.1. Περιγραφή, σκοπός και ερωτήματα

Η ιδέα για την υλοποίηση της έρευνας ξεκίνησε έπειτα από δικό μου προσωπικό προβληματισμό ως Ελληνίδα που ζει στο Λονδίνο τα τελευταία επτά χρόνια (με ένα διάστημα επιστροφής μου στην Ελλάδα) και συχνά βρίσκει τον εαυτό της να διερωτάται πού ανήκει, ποια είναι η ταυτότητά της, γιατί αισθάνεται κάπου στη μέση μεταξύ δύο πολιτισμών και κουλτουρών, τι ορίζει το «σπίτι» και αν είναι λογικό να αισθάνεται έτσι. Έχοντας το εφαρμοσμένο θέατρο ως ένα μέσο που γνωρίζω καλά – αποτελεί κομμάτι της επαγγελματικής εργασίας μου και κυρίως ένα μέσο που προσωπικά με κάνει να αισθάνομαι πως μπορώ να εκφράσω ενδόμυχες σκέψεις μου πιο εύκολα– αποφάσισα να το χρησιμοποιήσω ως το κύριο μέσο για τη διερεύνηση αυτών των ερωτημάτων. Προέρχομαι από έναν κλάδο σπουδών βασισμένο στην εκπαίδευση και η εκπαίδευση αποτελεί τον κύριο χώρο εργασίας μου, έτσι θέλησα να βρω άτομα με παρόμοια χαρακτηριστικά με εμένα ώστε, χρησιμοποιώντας το εφαρμοσμένο θέατρο, να θέσω τα ερωτήματα που με απασχολούν. Με τον τρόπο αυτό, θέλω να ερευνήσω εάν οι δικοί μου προβληματισμοί αφορούν και άλλα άτομα που βρίσκονται σε παρόμοια συνθήκη, να εμβαθύνω περισσότερο στο θέμα ταυτότητας και με συμμετοχικό τρόπο να δω ποια άλλα ζητήματα προκύπτουν. Ταυτόχρονα να εξετάσω το πώς λειτουργεί το εφαρμοσμένο θέατρο στο πλαίσιο έρευνας και συγκεκριμένα επάνω στο θέμα της ταυτότητας. Μελετώντας τη σχετική βιβλιογραφία,

συνειδητοποιήσα πως, ενώ υπάρχουν μελέτες που χρησιμοποιούν το θέατρο ή τις τέχνες ως μέσο για τη διερεύνηση της ταυτότητας ατόμων, όπως μετανάστες ή πρόσφυγες, άτομα που είναι δίγλωσσα ή με κάποιο τρόπο σχετίζονται με πάνω από μία χώρες, δε βρήκα κάποια έρευνα που να μελετά ακριβώς το θέμα που ερευνάται σε αυτή την εργασία. Δηλαδή, τη χρήση του εφαρμοσμένου θεάτρου για τη διερεύνηση της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας Ελληνίδων που ζουν στο Λονδίνο και συνδέονται μεταξύ τους καθώς εργάζονται στον χώρο της εκπαίδευσης. Με τον τρόπο αυτό, η παρούσα έρευνα έρχεται ως απάντηση στους δικούς μου προβληματισμούς αλλά και ως μία μελέτη που δεν υπάρχει στη διαθέσιμη βιβλιογραφία. Σκοπός λοιπόν της παρούσας έρευνας είναι να χρησιμοποιήσει το εφαρμοσμένο θέατρο για να μελετήσει θέματα που αφορούν την εθνοπολιτισμική ταυτότητα ατόμων που έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στην Ελλάδα αλλά πλέον ζουν στην Αγγλία (συγκεκριμένα στο Λονδίνο). Τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται προς μελέτη είναι τα εξής:

- Πώς αποτυπώνεται η εθνοπολιτισμική ταυτότητα Ελληνίδων του Λονδίνου μέσα από μεθόδους εφαρμοσμένου θεάτρου;
- Μπορεί και με ποιους τρόπους το εφαρμοσμένο θέατρο να αποτελέσει μέσο για τη διερεύνηση της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας Ελληνίδων του Λονδίνου μέσα από συμμετοχική έρευνα-δράση μέσω των τεχνών;
- Πώς αντιλαμβάνεται η ομάδα Ελληνίδων του Λονδίνου τις έννοιες «σπίτι» και «ανήκειν»;

Στη διάρκεια της έρευνας προέκυψε επίσης το ερώτημα:

- Τι κρατάει τις συμμετέχουσες στο Λονδίνο;

4.2. Ερευνητικές μέθοδοι: έρευνα μέσω των τεχνών και συμμετοχική έρευνα-δράση

Οι ερευνητικές μέθοδοι που επιλέχθηκαν για τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας είναι η έρευνα μέσω των τεχνών σε συνδυασμό με τη (συμμετοχική) έρευνα-δράση. Παρόλο που υπάρχουν διαφορετικοί ορισμοί που περιγράφουν την έρευνα που διεξάγεται μέσα από τις τέχνες, εγώ ακολουθώ τον ορισμό της Leavy, η οποία την ονομάζει έρευνα μέσω των τεχνών (EMT), arts based research (ABR), (Leavy, 2020). Η θεωρία και η σύνδεση της έρευνας μέσω των τεχνών και του εφαρμοσμένου θεάτρου αναφέρθηκε

στο θεωρητικό μέρος. Η έρευνα μέσω των τεχνών μπορεί να αξιοποιήσει μία πληθώρα μέσων. Οι τέχνες, αν και ποικίλλουν ως προς τη μορφή και τις δυνατότητές τους, συνδέονται από το κοινό και καθοριστικό γνώρισμα της έκφρασης που επιτυγχάνεται μέσω της μορφικής δημιουργίας (Κατσαρίδου, 2021). Όπως επισημαίνει ο Eisner, η τέχνη στην έρευνα προσφέρει έναν εναλλακτικό τρόπο συμμετοχής σε μια κατάσταση, καθώς σε αντίθεση με την επιστήμη που διατυπώνει το νόημα, εκείνη το εκφράζει μέσα από τη βιωματική εμπειρία και την ενσυναίσθηση (ό.π.). Μέσα από την έρευνα μέσω της τέχνης, η ερευνήτρια μπορεί να προσεγγίσει πεδία που διαφορετικά θα έμεναν απρόσιτα, να αναπτύξει νέες συνδέσεις, να θέσει και να απαντήσει νέα ερευνητικά ερωτήματα, να εξερευνήσει τα παλιά ερευνητικά ερωτήματα υπό νέο πρίσμα καθώς και να παρουσιάσει τα αποτελέσματα με τρόπους που συχνά αγγίζουν αποτελεσματικότερα το ευρύτερο κοινό (Leavy, 2020).

Για τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας, η έρευνα μέσω των τεχνών συνδυάστηκε με τη συμμετοχική έρευνα-δράση (Participatory Action Research-PAR). Η τελευταία έχει τις ρίζες της τόσο στο έργο του κοινωνικού ψυχολόγου Kurt Lewin που τη δεκαετία του 1940 ανέπτυξε την έρευνα-δράση με στόχο την κοινωνική αλλαγή μέσω της συλλογικής αναστοχαστικής δράσης, όσο και στη ριζοσπαστική παιδαγωγική του Paulo Freire, ο οποίος τόνισε τη σημασία της κριτικής συνειδητοποίησης και της συμμετοχής των καταπιεσμένων κοινοτήτων στην παραγωγή γνώσης και στην κοινωνική απελευθέρωση (McIntyre, 2008). Αποτελεί μια συνεργατική και κυκλική διαδικασία, κατά την οποία η ερευνήτρια σχεδιάζει την κάθε συνάντηση, διεξάγει και παρατηρεί τα αποτελέσματα της δράσης, αναστοχάζεται πάνω στη διαδικασία και στα δεδομένα που συλλέχθηκαν, και στη συνέχεια επανασχεδιάζει τις επόμενες ενέργειες (Kemmis, McTaggart & Nixon, 2014). Πρόκειται για μία πορεία συνεχούς εναλλαγής της παρατήρησης, της δράσης και του στοχασμού και μία διαδικασία χωρίς τέλος, εφόσον τα συμπεράσματα οδηγούν κάθε φορά σε νέα ερωτήματα (Κατσαρού & Τσάφος, 2020, σ. 637). Η διαδικασία αυτή συμβαίνει με τις συμμετέχουσες να έχουν ενεργό ρόλο ως συνδημιουργοί της γνώσης στον τρόπο που δομείται και ανα-δομείται η κάθε συνάντηση παρεμβαίνοντας συλλογικά στην πραγματικότητά τους και κάνοντας τη μέθοδο μια διαδικασία συλλογικής μάθησης που προϋποθέτει την ενεργό συμμετοχή των εμπλεκομένων στο πεδίο που ερευνάται (Kemmis et al., 2014· McIntyre, 2008· Κατσαρού & Τσάφος, 2003).

Όπως αναφέρθηκε στο θεωρητικό μέρος, ο αναστοχασμός αποτελεί αναγκαίο μέρος για το εφαρμοσμένο θέατρο, ταυτόχρονα αποτελεί απαραίτητη διαδικασία για την έρευνα-δράση. Συνεπώς, αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία που πρέπει να έχει μία ερευνήτρια-εμπυχωτρία για την υλοποίηση μίας έρευνας όπως η συγκεκριμένη. Σύμφωνα με τον Schön, μία αναστοχαστική επαγγελματίας έχει την ικανότητα να διεγείρει δημιουργικές, σιωπηρές και αυτοσχέδιες απαντήσεις (Schön 1983 στο McNamara, Kidd, & Hughes, 2011 σ. 191).

Εκτός από τον αναστοχαστικό χαρακτήρα που χρειάζεται να έχει η ερευνήτρια-εμπυχωτρία, είναι σημαντικό να λειτουργεί με συμμετοχικό τρόπο δίνοντας τον απαραίτητο χώρο για μη επικριτική συμμετοχή και έκφραση των συμμετεχουσών, καθοδηγώντας τις παράλληλα με επίκεντρο το προς μελέτη θέμα και διατηρώντας το αίσθημα του «ασφαλούς χώρου». Το έργο των ερευνητριών της ποιοτικής κατεύθυνσης δεν βασίζεται μόνο στη συλλογή δεδομένων και στη συγγραφή, αλλά στηρίζεται στη σύνθεση, στην ενορχήστρωση, και στο πλάσιμο, καθώς, τόσο η ερευνήτρια, η οποία αποτελεί το βασικό όργανο, όσο και η συμμετέχουσα, καλείται να «ανιχνεύσει και να ερμηνεύσει το στοιχείο της διαίσθησης και της δημιουργικότητας στην ερευνητική διεργασία» (Leavy, 2020, 58). Συνεπώς, η συμμετοχική έρευνα-δράση σε συνδυασμό με την έρευνα μέσω των τεχνών, παρέχει ευκαιρίες για συν-ανάπτυξη διαδικασιών καταργώντας, έτσι, την όποια ιεραρχία μεταξύ ερευνήτριας – συμμετεχουσών (Leavy, 2020· McIntyre, 2008). Με τον τρόπο αυτό η ερευνήτρια-εμπυχωτρία δίνει έμφαση στις βιωμένες εμπειρίες ανθρώπων, στην ατομική και κοινωνική αλλαγή, στην κατασκευή της γνώσης βασισμένη στη δράση και μεταφέροντας έτσι το πεδίο της γνώσης στο πεδίο της πρακτικής (Tandon, 1996, στο McIntyre, 2008).

Έτσι, με τον ρόλο της ερευνήτριας-εμπυχωτρίας και μέσα από μία δημιουργική διαδικασία βασισμένη στο εφαρμοσμένο θέατρο σε συνδυασμό με άλλες τέχνες, συν-διεξήγαγα την παρούσα έρευνα που αφορούσε την πραγματικότητα των συμμετεχουσών. Η συμμετοχική έρευνα-δράση συνδυάστηκε με την έρευνα μέσω των τεχνών καθώς σχεδιάστηκε η πρώτη συνάντηση βασισμένη στο εφαρμοσμένο θέατρο σε συνδυασμό με άλλες τέχνες με γνώμονα αυτά που ήδη γνώριζα για τις συμμετέχουσες της έρευνας. Η κάθε συνάντηση που ακολούθησε σχεδιάστηκε έπειτα από αναστοχασμό της προηγούμενης, με αυτά που η κάθε συμμετέχουσα έφερνε στην ομάδα, λαμβάνοντας υπόψη τις τέχνες που μπορεί να την αφορούν περισσότερο και

αφήνοντας περιθώρια ώστε η συνάντηση να καθοδηγηθεί από τις ανάγκες της ομάδας – έχοντας πάντα ως βάση τα ερευνητικά ερωτήματα που μας αφορούσαν.

Στόχοι μου ως ερευνήτρια-εμπυκώτρια ήταν να διατηρήσω τον συμμετοχικό χαρακτήρα, να προσφέρω και να καλλιεργήσω έναν «φροντιστικό» και ασφαλή χώρο για τις συμμετέχουσες λαμβάνοντας υπόψη τις έννοιες που αφορούν τον ασφαλή χώρο κατά τη Hunter (2008) –όπως αυτές εξηγήθηκαν παραπάνω και να αφήσω περιθώρια για ανακάλυψη και εξερεύνηση τόσο για τις συμμετέχουσες, όσο και για εμένα.

4.3. Ομάδα συμμετεχόντων, κριτική φίλη και κοινό

Η αναζήτηση ατόμων για συμμετοχή στην έρευνα έγινε βάσει τεσσάρων κριτηρίων. Το κύριο κριτήριο ήταν να είναι άτομα που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην Ελλάδα και τώρα ζουν στο Λονδίνο. Το δεύτερο κριτήριο ήταν να εργάζονται άμεσα ή έμμεσα στην εκπαίδευση. Το τρίτο κριτήριο ήταν να βρίσκουν ενδιαφέρον στην παρούσα έρευνα και στη συμμετοχή τους σε αυτή, ενώ το τέταρτο, να μπορούν να συμμετέχουν σε μία σειρά συναντήσεων που θα λάμβανε χώρα τους μήνες του Ιουνίου και Ιουλίου 2025. Η αναζήτηση ατόμων ξεκίνησε αρκετό καιρό πριν την υλοποίηση της έρευνας και αποδείχθηκε δύσκολη διαδικασία. Έχοντας προσωπικά δουλέψει σε ελληνικό σχολείο του Λονδίνου, είχα έναν κύκλο ατόμων που γνώριζα πως κατάγονται από την Ελλάδα, ζουν στο Λονδίνο και εργάζονται στην εκπαίδευση. Έτσι, ξεκίνησα να προσεγγίζω τα άτομα που γνωρίζω μέσω αυτού του κύκλου εξηγώντας το θέμα και τον τρόπο διεξαγωγής της έρευνας. Ένας αριθμός από αυτά δέχθηκε να συμμετέχει. Κάποια από αυτά τα άτομα προθυμοποιήθηκαν να μεταφέρουν την ιδέα σε άτομα που γνωρίζουν. Συνέχισα την αναζήτηση ατόμων μέσω των γνωριμιών που είχα στο Λονδίνο. Επίσης, απηύθυνα ένα κάλεσμα στη σελίδα μου σε κοινωνικό δίκτυο, ζητώντας από άτομα που κατάγονται από την Ελλάδα, ζουν στο Λονδίνο και εργάζονται στον χώρο της εκπαίδευσης να επικοινωνήσουν μαζί μου. Με τον τρόπο αυτό μαζεύτηκε αρχικά μία ομάδα δεκαπέντε ατόμων την οποία απασχολεί το θέμα και της κινεί την περιέργεια ο τρόπος διεξαγωγής. Έτυχε όλα τα άτομα που συγκεντρώθηκαν για την έρευνα να είναι γυναίκες. Είναι γεγονός πως ο κύκλος ατόμων που γνωρίζω να εργάζεται στην εκπαίδευση αποτελείται ως επί το πλείστον από γυναίκες –στη βιβλιογραφία, όπως στο άρθρο των Moses, Admiraal & Berry (2016), γίνεται λόγος για τη «γυναικοποίηση (feminization)» στον χώρο της εκπαίδευσης, κυρίως της πρωτοβάθμιας. Στην πορεία, τα άτομα που συμμετείχαν σε όλη την ερευνητική διαδικασία ήταν τελικά οκτώ. Η

δυσκολία στην εύρεση συμμετεχόντων έγκειτο κυρίως στις απαιτήσεις της καθημερινότητας στο Λονδίνο και στις αποστάσεις μεταξύ των περιοχών σε συνάρτηση με τον αριθμό συναντήσεων και τη συνέπεια που αυτές απαιτούσαν.

Η ομάδα που έλαβε μέρος στην έρευνα αποτελούνταν από οκτώ γυναίκες ηλικίας από 28 έως 39 ετών, οι οποίες έχουν όλες γεννηθεί και έχουν μεγαλώσει στην Ελλάδα, έχουν φοιτήσει σε ελληνόφωνο δημόσιο σχολείο και έχουν όλες ολοκληρώσει προπτυχιακές σπουδές σε Πανεπιστήμια της Ελλάδας (συμπεριλαμβάνονται ένα άτομο με οικογενειακή προέλευση από την Αλβανία, ένα άτομο με οικογενειακή προέλευση από τη Β. Ήπειρο, ένα άτομο Ποντιακής καταγωγής). Τα χρόνια που διαμένουν στο Ηνωμένο Βασίλειο κυμαίνονται από πέντε έως δώδεκα. Παράλληλα, έχουν όλες κάποια επαγγελματική σχέση με τον χώρο της εκπαίδευσης –καθημερινή εργασία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (ειδική αγωγή), καθημερινή εργασία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, καθημερινή εργασία στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, μερική εργασία ως μουσικός σε σχολεία, μερική εργασία σε ελληνικά παρoικιακά σχολεία. Λίγες από τις συμμετέχουσες γνωριζόταν ήδη μεταξύ τους αλλά οι περισσότερες δεν είχαν πρότερες σχέσεις. Εγώ γνώριζα όλες τις συμμετέχουσες από πριν. Με τις περισσότερες είχα μία τυπική σχέση μέσω γνωριμιών ή επαγγελματικής συνεργασίας, με κάποιες συνδεόμουν σε φιλικό επίπεδο.

Ταυτόχρονα με τις συμμετέχουσες, παρούσα στις συναντήσεις ήταν μία κριτική φίλη. Ο ρόλος της ήταν να παρατηρεί τις συναντήσεις, να κρατάει σημειώσεις, να θέτει στοχευμένα ερωτήματα, όπου και αν χρειαζόταν, και κυρίως να συζητά μαζί μου μετά τις συναντήσεις, συμβάλλοντας στον αναστοχασμό και τον επανασχεδιασμό δίνοντας ανατροφοδότηση για επόμενα βήματα. Η κριτική φίλη είναι επίσης άτομο που έχει γεννηθεί, μεγαλώσει και σπουδάσει το πρώτο της πτυχίο στην Ελλάδα ενώ τώρα ζει στο Λονδίνο. Αποτελεί άτομο εμπιστοσύνης και προέρχεται από τον κλάδο της έρευνας. Επίσης δε γνώριζε τις συμμετέχουσες από πριν επομένως η κριτική της συμμετοχή ήταν αμερόληπτη.

Τέλος, ως αποτέλεσμα των συναντήσεων με τις συμμετέχουσες ήταν η παραγωγή ενός καλλιτεχνικού προϊόντος, μιας παράστασης-έκθεσης που μοιράστηκε με κοινό. Το κοινό αποτελούνταν από επτά άτομα που προερχόταν από το φιλικό περιβάλλον των συμμετεχουσών, και ήταν διαθέσιμα την ημέρα που έγινε η παράσταση-έκθεση. Μετά την παρουσίαση από την ομάδα συμμετεχουσών, ακολούθησε συζήτηση με το κοινό.

Όλα τα άτομα του κοινού, πλην ενός, γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην Ελλάδα ενώ τώρα ζουν στο Λονδίνο. Ένα άτομο ήταν Έλληνας δεύτερης γενιάς καθώς γεννήθηκε, μεγάλωσε και ζει στο Λονδίνο από Έλληνες γονείς. Όλα τα άτομα του κοινού μιλούν Ελληνικά.

4.4. Χρόνος και χώρος διεξαγωγής της έρευνας

Οι συναντήσεις διεξήχθησαν τους μήνες του Ιουνίου και Ιουλίου 2025. Αρχικά έγιναν δύο συναντήσεις-ανοιχτού τύπου συνεντεύξεις με τις συμμετέχουσες χωρισμένες σε δύο ομάδες εστίασης (focus groups) στις 14 και 15 Ιουνίου. Σύμφωνα με τον Morgan (1997), οι ομάδες εστίασης (focus groups) αποτελούν μια ευέλικτη ερευνητική τεχνική που συλλέγει δεδομένα μέσα από την αλληλεπίδραση μιας μικρής ομάδας ανθρώπων. Πρόκειται για μια συλλογική συζήτηση, όπου οι συμμετέχουσες ανταλλάσσουν εμπειρίες, αντιλήψεις και ιδέες, έτσι αποκαλύπτουν στάσεις, κίνητρα και κοινωνικές διαδικασίες, ιδίως σε συμμετοχικά πλαίσια (ό.π.). Οι συναντήσεις αυτές έγιναν με σκοπό να ληφθούν κάποιες πρώτες πληροφορίες για τις συμμετέχουσες επάνω στα θέματα προς έρευνα, ώστε να οργανωθεί η πρώτη ομαδική συνάντηση. Ακολούθησαν οκτώ ομαδικές συναντήσεις διάρκειας δύο ωρών η κάθε μία, βασισμένες στο εφαρμοσμένο θέατρο που γινόταν μία με δύο φορές την εβδομάδα μέσα στις πέντε εβδομάδες που ακολούθησαν. Η παράσταση-παρουσίαση με το κοινό έγινε στις 21 Ιουλίου. Τέλος, έγινε μία αναστοχαστική, ένατη συνάντηση-ανοιχτού τύπου συνέντευξη με την ομάδα στις 28 Ιουλίου.

Χώρο διεξαγωγής της έρευνας αποτέλεσε το σπίτι μου, το οποίο διαμορφώθηκε με τρόπο ώστε να μπορούν να διεξαχθούν οι δράσεις των συναντήσεων. Μέρος των δράσεων έγινε στον κήπο του σπιτιού, καθώς ο καιρός και η φύση των δράσεων το επέτρεπαν. Κάποιες συναντήσεις, πέντε συνολικά σε αριθμό (συμπεριλαμβανομένων των συνεντεύξεων), έλαβαν χώρα διαδικτυακά μέσω της πλατφόρμας MsTeams. Αυτό έγινε ως προς διευκόλυνση των συμμετεχουσών για τις συναντήσεις που γινόταν καθημερινές έπειτα από την εργασία της κάθε μίας, αλλά και επειδή οι δράσεις που διεξήχθησαν στις διαδικτυακές συναντήσεις ήταν τέτοιες που επέτρεπαν την εξ αποστάσεως επικοινωνία (πχ. photovoice). Ο διαμοιρασμός με το κοινό έγινε στο σπίτι μίας από τις συμμετέχουσες, καθώς αποφασίστηκε από την ομάδα πως θα θέλαμε να γίνει σε έναν χώρο οικείο που δίνει τη δυνατότητα στις συμμετέχουσες να μοιραστούν ένα ακόμα κομμάτι του εαυτού τους.

4.5. Μέθοδοι συλλογής και ανάλυσης δεδομένων

Η συμμετοχή στην έρευνα περιλάμβανε μία σειρά ομαδικών συναντήσεων κατά τις οποίες χρησιμοποιήθηκαν μορφές τέχνης βασισμένες στο εφαρμοσμένο θέατρο με συμμετοχικό τρόπο για την προσέγγιση θεμάτων που αφορούν την ταυτότητά μας ως Ελληνίδες στο Λονδίνο. Ταυτόχρονα, για τη συμπλήρωση των ερευνητικών δεδομένων, πριν τις παρεμβάσεις, διεξήχθησαν συνεντεύξεις με δύο ομάδες εστίασης διάρκειας 90-120 λεπτών στις οποίες, συμπληρωματικά, δόθηκε ερωτηματολόγιο μέσω φόρμας Google για διευκόλυνση στη συλλογή δημογραφικών στοιχείων –με διάρκεια συμπλήρωσης περίπου 5-10 λεπτά. Μετά το πέρας των παρεμβάσεων, ακολούθησε μία 9^η ομαδική, αναστοχαστική συνάντηση-συνέντευξη. Επιπλέον, έπειτα από τη σύμφωνη γνώμη της ομάδας, έγινε μία performance-παρουσίαση ενώπιον κοινού που ακολουθήθηκε από συζήτηση. Ταυτόχρονα, ως ερευνήτρια παρατηρούσα και αναστοχαζόμουν κατά τη διάρκεια των συναντήσεων, ενώ κρατούσα ημερολόγιο έπειτα από την ολοκλήρωση της κάθε συνάντησης. Επίσης, η κριτική φίλη κρατούσε από τη μεριά της σημειώσεις που συνέλεγε κατά τη διάρκεια των συναντήσεων. Ταυτόχρονα, οι συμμετέχουσες μοιράζονταν τα ανατροφοδοτικά τους σχόλια. Επομένως τα δεδομένα συλλέχθηκαν μέσω:

- Συναντήσεων δια ζώσης και, σε κάποιες περιπτώσεις, διαδικτυακά όπου χρησιμοποιήθηκαν διάφορες μέθοδοι βασισμένες στην έρευνα μέσω των τεχνών και τη συμμετοχική έρευνα-δράση (οι περισσότερες από τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν αναλύονται στο θεωρητικό μέρος της εργασίας). Οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν αποτέλεσαν επίσης μέσα για τη συλλογή των δεδομένων, πχ. φωτογραφίες, παραγωγή κειμένου, παραγωγή καλλιτεχνικού προϊόντος.
- Ανοιχτού τύπου συνεντεύξεις με ομάδες εστίασης.
- Ανοιχτού τύπου αναστοχαστική συνέντευξη με το σύνολο της ομάδας.
- Ερωτηματολόγιο που δόθηκε συμπληρωματικά.
- Συζήτηση με κοινό στο πλαίσιο καλλιτεχνικού προϊόντος που δημιουργήθηκε από τις συμμετέχουσες.

Η καταγραφή των δεδομένων έγινε μέσω:

- Άμεσης παρατήρησης από την ερευνήτρια-εμπυχώτρια και αναστοχασμού και ανατροφοδότησης από τις συμμετέχουσες.
- Αναστοχαστικού ημερολογίου της ερευνήτριας-εμπυχώτριας.

- Σημειώσεων και ανατροφοδότησης από την κριτική φίλη.
- Μαγνητοσκόπησης και, σε κάποιες περιπτώσεις, βιντεοσκόπησης των συναντήσεων.
- Παραγωγής υλικού από τις συμμετέχουσες (ποιήματα, ελεύθερα κείμενα, θεατρικών σκηνών, παγωμένων εικόνων, φωτογραφιών).
- Γραπτών πληροφοριών από τις συμμετέχουσες στο ερωτηματολόγιο.
- Παραγωγής υλικού από το κοινό (σημειώσεις σε χαρτάκια).

Για την ανάλυση των δεδομένων έγινε ερμηνευτική ανάλυση και συγκεκριμένα η μέθοδος που επιλέχθηκε ήταν η θεματική ανάλυση. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν οργανώθηκαν, ταξινομήθηκαν και καταγράφηκαν. Παράλληλα, απομαγνητοφωνήθηκαν τα δεδομένα από τις ηχογραφήσεις/μαγνητοφωνήσεις. Η θεματική ανάλυση συνοψίζεται ως μια ευέλικτη μέθοδος που συνίσταται στη συστηματική αναγνώριση, οργάνωση και ερμηνεία επαναλαμβανόμενων μοτίβων νοήματος στα δεδομένα, μέσα από την ενεργητική και δημιουργική εμπλοκή της ερευνήτριας, ώστε να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία λειτουργούν ως οδηγός (Τσιώλης, 2018).

Αντλώντας από τους Braun και Clarke, ο Τσιώλης (2018), χωρίζει τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης σε πέντε βήματα που περιλαμβάνουν: τη μετεγγραφή του ηχητικού υλικού, την εξοικείωση με τα δεδομένα, την κωδικοποίηση, τη μετάβαση από τους κωδικούς στα θέματα και την έκθεση των ευρημάτων. Έπειτα, ακολούθησε μέθοδος τριγωνοποίησης των δεδομένων μεταξύ τους με σκοπό την αξιοπιστία και εγκυρότητα της έρευνας. Οι ερευνήτριες λειτούργησαν αναστοχαστικά καθόλη τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας.

4.6. Εγκυρότητα, αξιοπιστία και δεοντολογία

Η διασφάλιση της εγκυρότητας και αξιοπιστίας της παρούσας έρευνας βασίζεται στη χρήση πολλαπλών μεθόδων συλλογής δεδομένων, όπως δημιουργικά έργα των συμμετεχουσών, παρατήρηση από τη μεριά μου ως ερευνήτρια-εμπυκλώτρια, διατήρηση ημερολογίου, μαγνητοφώνηση/βιντεοσκόπηση των συναντήσεων, παρατήρηση και σημειώσεις από τη μεριά της κριτικής φίλης και σχόλια των συμμετεχουσών. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η διαδικασία της τριγωνοποίησης, της διασταύρωσης δηλαδή των στοιχείων με τη χρήση διαφορετικών μεθόδων συλλογής δεδομένων στο ίδιο ερευνητικό αντικείμενο, προκειμένου να εξεταστούν

σύνθετες καταστάσεις μέσα από περισσότερες οπτικές γωνίες (Κατσαρού & Τσάφος, 2018, σ.196).

Η παρούσα έρευνα που συνδυάζει την έρευνα μέσω των τεχνών και τη συμμετοχική έρευνα-δράση, έχει ως χαρακτηριστικό της για τη διασφάλιση της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας την εμπλοκή των συμμετεχουσών στην ερευνητική διαδικασία, τον συνεχή αναστοχασμό της ερευνήτριας και την παράλληλα μελέτη της βιβλιογραφίας. Ταυτόχρονα συντελείται συλλογική εξαγωγή νοήματος με την επιβεβαίωση των ευρημάτων από τις συμμετέχουσες και τη συλλογική δημιουργία καλλιτεχνικού προϊόντος. Στην έρευνα μέσω των τεχνών, σύμφωνα με τη Leavy (2020), το προϊόν αποτελεί έναυσμα για την εμπλοκή του κοινού, το οποίο μπορεί να αντιληφθεί διαφορετικά ένα ζήτημα. Η συμμετοχή των συμμετεχουσών για τη συγκεκριμένη έρευνα είναι αυτή που κίνησε τις απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα. Για τη Leavy (2020, σ. 214), στην έρευνα μέσω των τεχνών, «στόχος είναι η εμπιστευσιμότητα και όχι η αλήθεια».

Για τη διεξαγωγή της έρευνας λήφθηκε σοβαρά υπόψη η ηθική και η δεοντολογία. Σύμφωνα με τον Τσάφο (2020), η τήρηση αρχών δεοντολογίας είναι πρωταρχικής σημασίας, καθώς η ερευνήτρια οφείλει να σέβεται τα δικαιώματα, την αυτονομία και τις ανάγκες των συμμετεχουσών, διασφαλίζοντας τη συναίνεσή τους και τη διαφύλαξη της αξιοπρέπειάς τους σε όλα τα στάδια της διαδικασίας. Η δεοντολογία για την παρούσα έρευνα εξασφαλίστηκε με την υπογραφή συναινετικού εγγράφου από τις συμμετέχουσες, το κοινό και την κριτική φίλη πριν τη συμμετοχή τους, έχοντας εξηγήσει τους σκοπούς και τις απαιτήσεις της συμβολής τους. Όλα τα άτομα ενημερώθηκαν πως η συμμετοχή τους είναι εθελοντική, πως με τη συμμετοχή τους στην έρευνα συνεπάγεται ότι συμφωνούν στην ηχογράφηση/βιντεοσκόπηση των συναντήσεων και στη μελλοντική δημοσίευση των αποτελεσμάτων της, με την προϋπόθεση ότι οι πληροφορίες θα είναι εμπιστευτικές και ανώνυμες (γίνεται χρήση ψευδωνύμων ώστε να αποκλείεται η ταυτοποίηση). Επίσης, τους έγινε σαφής ο τρόπος αποθήκευσης των δεδομένων και διαγραφής αυτών έπειτα από δύο έτη από την ολοκλήρωση της έρευνας. Το κάθε έγγραφο συναίνεσης ήταν προσαρμοσμένο στον συμμετοχικό ρόλο που έχει το κάθε άτομο - συμμετέχουσα, κριτική φίλη, κοινό (βλ. παράρτημα 1, 2 και 3 αντίστοιχα). Επιπλέον, συμφώνησαν στο να παρουσιαστούν την ημέρα της παράστασης-έκθεσης με το κοινό οι φωτογραφίες που είχαν τραβήξει κατά την έβδομη συνάντηση. Τέλος, έδωσαν με γραπτό μήνυμα τη συγκατάθεση τους για

την προβολή του βιντεοσκοπημένου αποσπάσματος της παράστασης-έκθεσης σε κοινό στο πλαίσιο της παρουσίασης της εργασίας στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (αλλά αυτό δεν περιλαμβάνεται στο έντυπο συναίνεσης).

4.7. Περιορισμοί της έρευνας

Η έρευνα έχει κάποιους περιορισμούς οι οποίοι αφορούν, ως επί το πλείστον, τον πληθυσμό των συμμετεχόντων ατόμων. Λόγω του ότι η φύση της έρευνας, μια συμμετοχική έρευνα-δράση μέσα από τις τέχνες, βασίζεται στα άτομα που συμμετέχουν, η συγκεκριμένη ομάδα των οκτώ συμμετεχουσών ήταν αυτή που καθόρισε τα αποτελέσματα, σε συνδυασμό με την ομάδα κοινού. Πρόκειται για μια ομάδα που δεν είναι μεγάλη σε αριθμό, επομένως δεν θα μπορούσα να πω με βεβαιότητα πως τα αποτελέσματα της έρευνας μπορούν να γενικευτούν για όλες τις Ελληνίδες του Λονδίνου ή για όλες τις Ελληνίδες του Λονδίνου που εργάζονται στον χώρο της εκπαίδευσης. Επίσης, τα αποτελέσματα της έρευνας όπως προέκυψαν, αφορούν τις συμμετέχουσες σε αυτή τη φάση της ζωής τους, όπως έχει διαμορφωθεί το καλοκαίρι του 2025. Σύμφωνα με τη Chalari (2025), η ταυτότητα των μεταναστών διαμορφώνεται και επαναπροσδιορίζεται συνεχώς. Επομένως, υπάρχει η πιθανότητα η ίδια έρευνα να επαναληφθεί με ακριβώς τα ίδια άτομα σε τρία χρόνια από τώρα και να δώσει διαφορετικά αποτελέσματα. Ένας ακόμα περιορισμός σχετίζεται με τη σχέση που έχει η κάθε συμμετέχουσα με τον κλάδο της εκπαίδευσης. Όλες εργάζονται στην εκπαίδευση αλλά σε διαφορετικές θέσεις, σε διαφορετικές βαθμίδες και με διαφορετική τριβή. Άλλες δουλεύουν μόνο σε αγγλικό σχολείο, άλλες μόνο σε ελληνικό, άλλες και στα δύο. Έτσι, δεν μπορούμε να γενικεύσουμε τις εμπειρίες τους στον χώρο της εκπαίδευσης καθώς διαφέρουν μεταξύ τους. Ούτως ή άλλως, όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα, το θέμα της εκπαίδευσης δεν ήταν αυτό που απασχόλησε άμεσα τις συμμετέχουσες στις συναντήσεις, επομένως δεν αποτέλεσε κύριο παράγοντα για την παραγωγή των αποτελεσμάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

5. Διεξαγωγή της έρευνας: Περιγραφή και ανάλυση της έρευνας

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα αναλύσω όλες τις συναντήσεις με την ομάδα συμμετεχουσών, ξεκινώντας από τις αρχικές συνεντεύξεις με τις ομάδες εστίασης. Ακολουθούν οι οκτώ ομαδικές συναντήσεις, στη συνέχεια η παράσταση-έκθεση και η συζήτηση με το κοινό. Τέλος, αναλύεται η τελευταία συνάντηση με τη μορφή ομαδικής συνέντευξης με την ομάδα των συμμετεχουσών. Σε όλες τις συναντήσεις υπήρχαν κάποια σνακ και χυμοί. Στην αρχή της κάθε συνάντησης υπήρχε μια εισαγωγική άσκηση-παιχνίδι, όπου δηλώναμε το πώς αισθανόμαστε (check-in) και στο τέλος, συζητούσαμε το τι μας έμεινε, το πώς νιώθουμε ή κάναμε κάποια άσκηση αναπνοής (check-out). Εγώ συμμετείχα στην πλειονότητα των δράσεων αλλά όχι σε όλες καθώς χρειαζόταν να συντονίσω. Η επικοινωνία με τις συμμετέχουσες γινόταν μέσω ομαδικής συνομιλίας σε πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης. Μετά από κάθε συνάντηση έμενα εγώ με την κριτική φίλη, ώστε να διασταυρώσουμε τις σημειώσεις μας, να αναστοχαστούμε και να δώσουμε ιδέες για την επόμενη συνάντηση.

5.1. Ανάλυση των αρχικών συνεντεύξεων με τις ομάδες εστίασης

Οι αρχικές συνεντεύξεις έγιναν διαδικτυακά στις 14 και 15 Ιουνίου με την ομάδα χωρισμένη σε δύο ομάδες εστίασης (focus groups), τεσσάρων και τριών ατόμων-καθώς μία συμμετέχουσα αδυνατούσε να συμμετέχει εκείνη τη μέρα. Οι συναντήσεις ξεκίνησαν με μία εισαγωγή από μεριάς μου σχετικά με την έρευνα, τους σκοπούς της και τις «απαιτήσεις» για τη συμμετοχή της ομάδας. Ακολούθησε ένα παιχνίδι ονομάτων και όλες μας αναφέραμε ποια είναι η σχέση μας με τον κλάδο της εκπαίδευσης. Η συνέντευξη ξεκίνησε με την ερώτηση «Τι σημαίνει για εσένα η λέξη σπίτι (home);» σε ηλεκτρονική πλατφόρμα που δημιουργεί συννεφώλεξα (word clouds). Εκεί οι δημοφιλέστερες απαντήσεις ήταν «ασφάλεια» και «ζεστασιά», ενώ άλλες λέξεις που αναφέρθηκαν πιο συχνά ήταν «ανήκειν» και «ξεκούραση». Παρόμοια, η ερώτηση επαναλήφθηκε ώστε οι συμμετέχουσες να μπορούν να απαντήσουν εκτενέστερα, «Τι σκέφτεσαι όταν ακούς τη λέξη σπίτι;». Οι απαντήσεις που επικράτησαν ήταν σχετικές με το αίσθημα της ασφάλειας, της ελευθερίας και της αποδοχής, «εκεί που μπορώ να είμαι ο εαυτός μου», «εκεί που θέλω να επιστρέφω». Κάποιες από τις συμμετέχουσες συσχέτισαν το σπίτι με τους ανθρώπους που το πλαισιώνουν. Δύο συμμετέχουσες εξέφρασαν πως αναγνωρίζουν το συναίσθημα αλλά

δεν ξέρουν πού είναι αυτό, «ώρες-ώρες νιώθω ότι δε με χωράει ο τόπος», «νιώθω μια στεναχώρια όταν απαντάω σε αυτή την ερώτηση, ξέρω τι είναι σπίτι για εμένα αλλά δεν ξέρω πού είναι αυτό».

Έτσι, η ερώτηση που ακολούθησε ήταν «Συνδέεται το σπίτι με έναν τόπο; Πού είναι αυτός;». Οι απαντήσεις ποίκιλλαν και καμία από τις συμμετέχουσες δεν έδωσε μια αμετάκλητη τοποθέτηση. Αρκετές αναφέρθηκαν ξανά στο γεγονός ότι ο τόπος του σπιτιού εξαρτάται από το πού βρίσκονται οι άνθρωποί μας. Κάποια κατέληξε στο ότι συνδέεται με τον τρόπο που έχει μεγαλώσει στην Ελλάδα, την αίσθηση σπιτιού και οικογένειας εκεί, οπότε είναι η Ελλάδα. Συμπλήρωσε πως η σύνδεσή μας με την οικογένεια αποτελεί μάλλον χαρακτηριστικό της ελληνικής κουλτούρας. Από την άλλη, η Γιώτα περιέγραψε πως σε ένα διάστημα που δεν είχε βάση, επιστρέφοντας στην Ελλάδα, ένιωσε χαμένη. Όταν τελικά γύρισε στο Λονδίνο, αισθάνθηκε σταθερότητα καθώς βρήκε τον εαυτό της. Οι υπόλοιπες συμμετέχουσες, είτε δεν κατέληξαν στην επιλογή ενός τόπου, είτε αναφέρθηκαν και στο Λονδίνο και σε κάποιο μέρος της Ελλάδας ταυτόχρονα, «είμαστε χωρισμένες στα δύο», «δεν είναι το ίδιο μέρος κάθε φορά». Κάποιες ανέφεραν πως αισθάνονται τυχερές που έχουν δύο τόπους να μπορούν να αποκαλούν σπίτι, να μπορούν να επιστρέφουν στο οικογενειακό τους σπίτι αλλά και να απολαμβάνουν τα προνόμια της ζωής στο Λονδίνο, «ας είμαστε ευγνώμονες που μια χώρα που δεν μας γέννησε μας έχει φερθεί λίγο καλύτερα σε κάποια πράγματα από τη χώρα μας», όπως ακούγεται στη συνέντευξη. Μία συμμετέχουσα αναφέρεται σε αρνητικές εμπειρίες που έχει βιώσει στην πόλη καταγωγής της που την κάνουν να θέλει να την αποφεύγει. Κάποιες, αναφέρθηκαν στο αίσθημα νοσταλγίας που νιώθουν. Η Δάφνη έχει την αίσθηση ότι πάντα λείπει κάτι και όπως λέει, «ιδανικά θα ήθελα το σπίτι να είναι ένας τόπος που δε λείπει τίποτα, αλλά αυτό δε γίνεται».

Η ερώτηση που ακολούθησε ήταν «Πώς αισθάνεστε ως Ελληνίδες στο Λονδίνο;», επεξηγώντας πως η ερώτηση αναφέρεται στη ταυτότητά τους έχοντας καταγωγή από την Ελλάδα αλλά ζώντας στο Λονδίνο και τη σχέση τους με τις δύο χώρες. Οι περισσότερες από τις συμμετέχουσες αναφέρθηκαν στη θετική αντιμετώπιση που λαμβάνουν από τον αγγλικό περίγυρό τους, λέγοντας πως αισθάνονται την αποδοχή από τη χώρα. Συγκεκριμένα, πως λαμβάνουν θετική ανταπόκριση στη δουλειά καθώς οι Έλληνες/Ελληνίδες έχουν τη φήμη των καλών εργαζομένων, πως η πολυπολιτισμικότητα του Λονδίνου δημιουργεί ένα γενικότερο κλίμα δεκτικότητας, καθώς και το ότι υπάρχει συμπερίληψη σε άτομα που επιλέγουν να ζουν όπως το

επιθυμούν (πχ. χωρίς να κάνουν οικογένεια), δίχως να δέχονται αρνητικά σχόλια – όπως συμβαίνει στην Ελλάδα. Μία από τις συμμετέχουσες βέβαια, υποστήριξε πως η ελληνική προφορά της έχει σταθεί εμπόδιο σε επαγγελματική αποκατάσταση κυρίως σε δουλειές που αφορούν το θέατρο, «δεν μας παίρνουν λόγω προφοράς» –κάτι που έχω βιώσει και εγώ. Από την άλλη, όλες, εκτός μίας, οι συμμετέχουσες ανέφεραν πως ο κύκλος τους στο Λονδίνο αποτελείται κυρίως από Έλληνες/Ελληνίδες, καθώς αισθάνονται πως μπορούν να συνδεθούν πιο εύκολα και να εκφραστούν καλύτερα στα ελληνικά. Όπως αναφέρεται, «οι πιο πολλοί μου φίλοι είναι Έλληνες, δεν έγινε επίτηδες αλλά έχουμε πιο πολλά κοινά, ταιριάζουμε πιο πολύ». Άλλη τόνισε, «όταν θέλω να επικοινωνήσω, θέλω να συνδεθώ, στα ελληνικά μου βγαίνει πιο αβίαστα, το ελληνικό κομμάτι της κουλτούρας είναι πολύ μέσα μου». Η Βάσια παρατηρεί μία ξεχωριστή σύνδεση με τους/τις Έλληνες/Ελληνίδες του Λονδίνου, καθώς είναι πιο «open-minded (μτφρ. ανοιχτόμυαλοι-ες), έχουν επηρεαστεί και έχουν αλλάξει κάπως (συγκριτικά με τα άτομα που δεν έχουν φύγει από την Ελλάδα)». Αυτή τη σύνδεση με τους/τις Έλληνες/Ελληνίδες της διασποράς είναι κάτι που αισθάνομαι κι εγώ, όπως σημειώνω στην αρχή της εργασίας. Από την άλλη, πολλές από τις συμμετέχουσες διαφοροποιήθηκαν συμφωνώντας ότι σε κοινωνικά θέματα και θέματα που αφορούν εργασιακές συνθήκες ο κόσμος στο Λονδίνο είναι πιο ώριμος και συνεπώς, μπορούν να επικοινωνήσουν καλύτερα. Κυρίως στο επάγγελμα της εκπαιδευτικού, «η διαφορά στα όρια που υπάρχουν, στα ωράρια εργασίας και στον σεβασμό που δέχτηκα στις δύο χώρες είναι διακριτή, στο Λονδίνο να είναι καλύτερα».

Η επόμενη ερώτηση αφορούσε το αν σκέφτονται την επιστροφή στην Ελλάδα. Καμία από τις συμμετέχουσες δεν είπε ξεκάθαρα πως δεν θα επέστρεφε ποτέ. Συγκεκριμένα, υπήρχε μόνο μία συμμετέχουσα που υποστήριξε πως αν έβρισκε μία καλή δουλειά με λογικές απολαβές στην Ελλάδα, θα επέστρεφε άμεσα. Οι περισσότερες συμφώνησαν στο ότι δε θα επέστρεφαν τώρα και συσχέτισαν αυτή τους την επιθυμία με τον εργασιακό κλάδο της εκπαίδευσης. Όπως ανέφερε η Λίνα,

«μεγάλο όχι, (...) βλέπω ότι υπάρχει ανοργανωσιά και κακή συμπεριφορά και οι συνθήκες στον τομέα μας δεν μπορούν να μου προσφέρουν μία δουλειά που να μπορώ να είμαι άνετα οικονομικά, ενώ στο δημόσιο τα πράγματα είναι πολύ στάσιμα».

Η Δάφνη δεν μπορεί να φανταστεί τον εαυτό της να ξεκινάει από την αρχή στην Ελλάδα και με λιγότερα χρήματα, «ειδικά στον τομέα μας που δεν έχει προοπτικές ανέλιξης και κυρίως στην ειδική αγωγή που δεν υπάρχει αποδοχή στο κοινωνικό κομμάτι». Άλλη συμμετέχουσα συμφώνησε πως ως δασκάλα μουσικής δεν θα έπαιρνε ούτε τον βασικό μισθό, «εκτός αν έχεις γνωστούς, δεν μπορώ που δεν υπάρχει αξιοκρατία». Η αξιοκρατία αποτέλεσε λόγο και για άλλες συμμετέχουσες, όπως και η νοοτροπία, η απουσία προσβασιμότητας και τήρησης κανόνων. Η Φανή, ούσα μητέρα, τόνισε τα παραπάνω ειδικά αν πρόκειται για μητέρα με παιδί που θα ήθελε να πηγαίνει για έναν καφέ και να μη καπνίζουν γύρω της. Άλλο μέλος από την ομάδα συμμετεχουσών, παρέθεσε τα θετικά και αρνητικά και των δύο επιλογών και τόνισε πως θα ήθελε, «ιδανικά να μπορώ να ζω μισό χρόνο στο Λονδίνο, μισό στην Ελλάδα. Αλλά δεν θέλω να γεράσω στο Λονδίνο, κάπου πιο ήρεμα». Αυτό το θέμα αναφέρθηκε και από μία ακόμα συμμετέχουσα, συνδέοντάς το με τις Ποντιακές της ρίζες, «οι Πόντιοι φέρουμε βαρέως το τραύμα της μετανάστευσης, έχουμε μια γραμμή σα νήμα που μας ενώνει με τις ρίζες της Ελλάδας. Νιώθω Ελληνίδα στην ψυχή και θέλω να πεθάνω στην Ελλάδα». Παρόλα αυτά, όλες οι συμμετέχουσες, ακόμα και αυτές που για τώρα είναι απόλυτα αρνητικές, άφησαν ανοιχτό το ενδεχόμενο για επιστροφή στην Ελλάδα κάποτε, «ποτέ μη λες ποτέ», «ουδέν μονιμότερο του προσωρινού», «πολύ πιθανό κάποτε να γυρίσω λόγω γλώσσας», «θα γυρνούσα για τους γονείς μου». Κάποιες έθεσαν ως μακρινό στόχο να πάνε μετά από αρκετά χρόνια σε ένα επαρχιακό μέρος της Ελλάδας και να ανοίξουν μια μικρή επιχείρηση (σχολείο φύσης, ξενώνα, κέντρο ευεξίας). Επίσης, δεν απέκλεισαν μερικές τη μετακίνηση σε άλλο μέρος της Ευρώπης, ιδίως με το προνόμιο του ελληνικού διαβατηρίου.

Η τελευταία ερώτηση που έθεσα ήταν σχετική με τις προσδοκίες που έχουν από τις συναντήσεις που θα ακολουθήσουν. Οι περισσότερες συμμετέχουσες απάντησαν πως αυτό που προσδοκούν είναι να βρεθούν με άλλα άτομα με παρόμοια χαρακτηριστικά και παρόμοιες ανησυχίες με τις δικές τους, να βρουν κοινά σημεία, να ακούσουν πως «δεν είναι μόνες», όπως ειπώθηκε. Δήλωσαν ενδιαφέρον στο να ακούσουν απόψεις, συμβουλές, πράγματα που δεν έχουν σκεφτεί από γυναίκες που εργάζονται σε παρόμοιο κλάδο, αντιμετωπίζουν παρόμοιες δυσκολίες, καθώς και οπτικές από τη σκοπιά ατόμων που ζουν με διαφορετικές συνθήκες, «μιας μητέρας, μια κοπέλας που μένει μόνη της». Πολλές από τις συμμετέχουσες εξέφρασαν τη περιέργεια για το «τι θα βγει», ιδίως σε συνδυασμό με την τέχνη, όπως ανέφεραν. Κάποιες δήλωσαν πως

περιμένουν οι συναντήσεις να λειτουργήσουν «ενδυναμωτικά» και «ψυχοθεραπευτικά». Η Ιωάννα εξέφρασε την επιθυμία αυτό που κάνουμε με κάποιο τρόπο να μοιραστεί με τους «γηγενείς της χώρας, αυτοί που δεν είναι μετανάστες, αυτοί να ακούσουν τις ιστορίες μας». Κάτι που θα μπορούσε να αποτελέσει ζητούμενο σε επόμενη εργασία.

5.2. Ανάλυση της πρώτης ομαδικής συνάντησης

Από τις συνεντεύξεις που προηγήθηκαν, φάνηκε πως υπήρχε ενδιαφέρον να γνωρίσουμε η μία την άλλη καλύτερα, συνεπώς η πρώτη συνάντηση είναι αφιερωμένη σε αυτό. Πρόκειται για τη συνάντηση όπου όλες οι συμμετέχουσες και η κριτική φίλη βρέθηκαν για πρώτη φορά μαζί. Παίξαμε ένα ομαδικό παιχνίδι που στα αγγλικά είναι γνωστό ως “the sun shines on”/“anyone who”, στα ελληνικά «όλες όσες...» κατά το οποίο φάνηκε πως όλες έχουμε φωτογραφίες φίλων και αγαπημένων μας στο σπίτι μας.

Ακολούθησε δράση όπου όλες σχεδιάσαμε την πορεία ζωής μας από τη γέννησή μας μέχρι σήμερα με συνοδεία μουσικής, σαν ένα χάρτη με σημαντικούς σταθμούς για εμάς και το ποιες είμαστε σήμερα. Αφού μοιραστήκαμε τις πορείες ζωής μας στην ομάδα, η οποία είχε την ευκαιρία να κάνει ερωτήσεις, βάλαμε από έναν τίτλο στις πορείες μας. Οι τίτλοι που ακούστηκαν ήταν, «Τα ανεβοκατεβάσματα», «Λουλουδένια», «Μια ταλαιπώρια», «Πολύχρωμες φουσκάλες», «Ο χρόνος πάει μόνο μπροστά, ευτυχώς», «Ρολερ Κόστερ», «Ταξίδι αναζήτησης – κύκλος χρωμάτων και αρωμάτων».

Η συνάντηση έκλεισε με τον διαμοιρασμό λέξεων/φράσεων που συνοψίζουν το πώς αισθανόμαστε μετά τη συνάντηση. Ακούστηκαν: «αστερόσκινη», «ανεβοκατεβάσματα», «ταξίδι στο φως», «νοσταλγική αναζήτηση», «αισιοδοξία», «τόσο μακριά αλλά ήρθαμε τόσο κοντά», «δύναμη – ατομική και ομαδική». Η συγκεκριμένη συνάντηση συντέλεσε μία σημαντική έναρξη, καθώς οι συμμετέχουσες μοιράστηκαν πολύ προσωπικές τους πληροφορίες που έχουν επηρεάσει την ταυτότητά τους και το ποιες είναι σήμερα.

5.3 Ανάλυση της δεύτερης ομαδικής συνάντησης

Για αυτή τη συνάντηση είχα ήδη ζητήσει από τις συμμετέχουσες να φέρουν μαζί τους ένα προσωπικό τους αντικείμενο που για αυτές σημαίνει «σπίτι». Χωριστήκαμε σε δύο ομάδες και ζητήθηκε από την καθεμιά, αφού κάθε μέλος παρουσιάσει το αντικείμενό και την ιστορία του, να δημιουργήσει μια κοινή ιστορία που ενώνει όλα τα αντικείμενα.

Σύμφωνα με τις οδηγίες, η παρουσίαση μπορούσε να είναι αυτοσχεδιαστική, γραπτή, με κινήσεις σωμάτων, με πλοκή και λόγο ή συνδυαστικά, καθώς και με προσθήκη μουσικής υπόκρουσης, όπως κι έγινε. Η πρώτη ιστορία επικεντρώθηκε στην παρουσίαση μιας σκηνής όπου καθεμιά από τις συμμετέχουσες μπαίνει στο σπίτι της κουρασμένη και αναστατωμένη, αλλά βρίσκει ‘καταφύγιο’ στο αντικείμενό της: ένα πιάνο, sudoku, ένα βιβλίο. Στη δεύτερη ιστορία παρουσιάζεται η ηρωίδα-συμμετέχουσα στο σπίτι της να τρέμει και να ουρλιάζει, αλλά να ηρεμεί με το κράτημα ενός λουλουδιού, του αντικειμένου της. Η ιστορία ολοκληρώνεται με μια άλλη συμμετέχουσα να τοποθετεί γύρω από την ηρωίδα φωτογραφίες, να την αγκαλιάζει και να διαβάζει ένα κείμενο που αφορά φίλους και οικογένεια. Χαρακτηριστικά η ομάδα κατέθεσε: «φίλοι που δε φαίνονται αλλά είναι εκεί, νιώθεις μία ζεστή αγκαλιά να σου θυμίζει πως η αγάπη τους είναι πάντα εκεί». Καθώς κάθε ομάδα παρουσίαζε, η άλλη κατέγραφε σκέψεις σε χαρτάκια που στο τέλος συζητήθηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν, αναδεικνύοντας λέξεις όπως, «αναμνήσεις, άνθρωποι, μοναξιά, στεναχώρια, ηρεμία, ανακούφιση, ασφάλεια, ξεφόρτωμα, επιλογές, αγκαλιά στη σκέψη και αόρατη αγκαλιά». Παρατηρήθηκε από τις ίδιες τις συμμετέχουσες ότι οι δύο ομάδες ταυτίστηκαν στις σκηνές τους, καθώς τα αντικείμενα που συμβολίζουν το σπίτι συνδέονται με συναισθήματα χαλάρωσης, ασφάλειας, έκφρασης και σύνδεσης.

Έπειτα από κινητική άσκηση με τα αντικείμενά μας, σχολιάστηκε από τις συμμετέχουσες πως η σωματική επαφή του αντικειμένου ήταν μια κοινή κίνηση, «η αγκαλιά επαναλαμβάνεται από όλες». Φάνηκε πως ο χρόνος που πέρασαν με τα αντικείμενά τους στο πλαίσιο της συνάντησης, έκανε κάποιες να τα ανακαλύψουν καλύτερα, «συνειδητοποίησα ότι (το sudoku) είναι πιο παλιό από ό,τι περίμενα, ίσως από το Γυμνάσιο, έχω στίχους από παλιά τραγούδια, το χρησιμοποιούσα και ως μέσο να χαλαρώσω». Πολλές έφεραν αντικείμενα που συνδέονται με χαλάρωση καθώς αυτό συναίσθημα συνδέουν με το σπίτι, όπως πιάνο ή βιβλίο, ενώ άλλες έφεραν αναμνηστικά από σχέσεις και ανθρώπους, όπως φωτογραφίες ή ένα τριαντάφυλλο που δε μαραίνεται ποτέ, «ακόμα κι αν είσαι μακριά, αυτό μένει, το συνδέω με την οικογένειά μου, σα την αγάπη που δε μαραίνεται».

Μέσα από τη συζήτηση που ακολούθησε συνειδητοποιήσαμε πως όλες έχουμε φέρει βιβλία από την Ελλάδα, όχι για να τα διαβάσουμε απαραίτητα, αλλά για να νιώθουμε την ασφάλεια πως τα έχουμε μαζί μας, ότι δεν είμαστε τόσο μακριά και ότι συνδεόμαστε με τη γλώσσα. Στο σημείο αυτό εκφράστηκε ενδιαφέρον από την ομάδα

να μοιραστεί βιβλία που έχουν φέρει από την Ελλάδα σε επόμενη συνάντηση –έπειτα από συνεννόηση συνέβη στην όγδοη συνάντηση. Μία συμμετέχουσα δήλωσε πως βρίσκει μαγικό αυτό που συμβαίνει, «το ότι μοιραζόμαστε ανοιχτά αυτά τα πράγματα και καταλαβαίνουμε η μία την άλλη», ενώ άλλη συμφώνησε «μπορείς να εκπλαγείς με το πόσο πολλά κοινά μπορείς να βρεις με άτομα». Εκφράστηκε η περιέργεια για κάτι παρόμοιο με άλλες κουλτούρες, «άραγε τι αντικείμενα θα έφερναν άτομα από άλλους λαούς;». Ιδέα που θα μπορούσε να αποτελέσει μελλοντική επέκταση της έρευνας σχετικά με τα πολιτισμικά αντικείμενα.

Έπειτα από αναστοχασμό με την κριτική φίλη συζητήθηκε ότι, αφού όλες έχουν φωτογραφίες αγαπημένων προσώπων στο σπίτι, όπως φάνηκε στην προηγούμενη συνάντηση αλλά και στη σημερινή όπου μία συμμετέχουσα έφερε φωτογραφίες, «η επόμενη συνάντηση θα μπορούσε να επικεντρωθεί στις φωτογραφίες φίλων», ώστε να φέρει στο προσκήνιο απαντήσεις σχετικά με την κοινωνική ζωή.

5.4. Ανάλυση της τρίτης ομαδικής συνάντησης

Η παρούσα συνάντηση έγινε διαδικτυακά. Αφού κλείσαμε τα μάτια και, με μουσική συνοδεία, σκεφτήκαμε μία στιγμή που νιώσαμε έντονα ότι ανήκουμε. Γράψαμε στη συνομιλία μια φράση ή λέξεις που περιγράφει ποιητικά αυτή μας την ανάμνηση και τη στείλαμε ταυτόχρονα. Δημιουργήθηκε ένα συλλογικό ποίημα που διαμορφώθηκε ως εξής:

Η αγκαλιά του, το σπίτι μου, εκεί που ανήκω, εκεί που ο χρόνος σταματάει και ο κόσμος γίνεται ξανά όμορφος... ηρεμία, ευτυχία, αγαλίαση, μια αίσθηση ψυχικής γαλήνης· ικανοποίηση, ανακάλυψη, ζεστασιά, εκδρομές, μουσικές και γεννιέται η ζωή... χουχουλιάρισμα σπίτι με παρέα και κρασί, καφές μετά το ελληνικό σχολείο· η μαγεία της προόδου σαν αποτέλεσμα της ομαδικής δουλειάς... άνθρωποι, ενδιαφέροντα, άνθρωποι, στιγμές, σύνδεση, τέχνη, ένωση, άνθρωποι, ένας καφές κάτω από το δέντρο.

Ακολουθώντας, επιλέξαμε μία από τις φράσεις που έχουν γραφεί και βρήκαμε έναν τρόπο να την παρουσιάσουμε καλλιτεχνικά, μέσω κίνησης, μίμησης, ήχου, τραγουδιού. Η διαδικασία της παρουσίασης δημιούργησε μια αίσθηση συλλογικότητας, καθώς πολλές ταυτίστηκαν με τις ίδιες σκηνές. Παρουσιάστηκε ποικιλία εκφραστικών τρόπων ως προς την παρουσίαση των συμμετεχουσών, καθώς άλλη διάλεξε τραγούδι, άλλη κίνηση, άλλη παγωμένη εικόνα. Η τελική συζήτηση έδειξε ότι η επιλογή των σκηνών

συνδεόταν με την ανάγκη ταύτισης και ανήκειν. Όπως ειπώθηκε, «όσο διάβαζα ένιωθα ότι είναι ένα ενιαίο κείμενο και όχι φράσεις που ερχόταν από την κάθε μία ξεχωριστά». Κάτι που ανέφερε η Ανθή ήταν πως έχει ένα αιώνιο δίλημμα για το πού ανήκει, «μένω; φεύγω; Συχνά δυσκολεύομαι να εγκλιματιστώ και να αφομοιωθώ στην κουλτούρα εδώ». Από την άλλη η Δάφνη, ως στιγμή που ανήκει, περιέγραψε το αίσθημα που έχει όταν επιστρέφει από διακοπές στη γειτονιά της στο Λονδίνο και βλέπει τις διάφορες κουλτούρες.

Για το δεύτερο μέρος της συνάντησης, όπως είχε συζητηθεί με την κριτική φίλη, βρήκαμε στο κινητό μας μια φωτογραφία από μία στιγμή που είμαστε με φίλες/φίλους. Με την έγκρισή τους, μοιράστηκαν τη φωτογραφία στη συνομιλία. Έπειτα από παρουσίαση των φίλων μας στη φωτογραφία και της στιγμής που τραβήχτηκε, παρατηρήθηκε πως εκτός της Δάφνης, όλων των υπολοίπων οι φίλες/φίλοι ήταν Έλληνες, που είτε μένουν στην Ελλάδα, είτε μένουν στην Αγγλία, είτε κάποτε ζούσαν στην Αγγλία αλλά τώρα έχουν επιστρέψει στην Ελλάδα. Ολοκληρώσαμε τις δράσεις της συνάντησης με μια κίνηση και μία λέξη που μας έρχεται στο μυαλό: «αγκαλιά, νοσταλγία, ευγνωμοσύνη, χάδι, καθαρότητα-σαν αυτά που μοιραστήκαμε», όπως ακούστηκε. Πολλές συμμετέχουσες αναφέρθηκαν στην οικειότητα και άνεση που αισθάνθηκαν να μοιραστούν με την ομάδα: «δε μου προκαλεί καμία ανασφάλεια να μοιραστώ πράγματα εδώ» και «το είχα ανάγκη, ευχαριστώ, είναι πολύ ωραίο αυτό». Έπειτα από ομαδικό αναστοχασμό, με την ομάδα και την κριτική φίλη προέκυψε η ανάγκη να συζητηθεί περαιτέρω το ζήτημα της «αφομοίωσης», όπως αναφέρθηκε από μία συμμετέχουσα νωρίτερα.

5.5 Ανάλυση της τέταρτης ομαδικής συνάντησης

Όπως συμφωνήθηκε στην προηγούμενη συνάντηση από τις συμμετέχουσες, έγινε συζήτηση σε ομάδες με τη μορφή καταγίγισμού ιδεών πάνω στη φράση που ειπώθηκε, «δυσκολεύομαι να αφομοιωθώ», και το πώς αισθανόμαστε οι υπόλοιπες σε σχέση με αυτό. Επικεντρώθηκαν στην κοινωνική ζωή και τις φιλίες. Ακούστηκαν διαφορετικές εμπειρίες, «το Λονδίνο έχει την ευχή και κατάρρα να έρχονται άνθρωποι και να φεύγουν και οι αποστάσεις την κάνουν σαν πολλές πόλεις μαζί». Άλλες είπαν πως έχει να κάνει με την προσπάθεια που καταβάλει η καθεμία να συνδεθεί με άτομα από άλλες κουλτούρες, στον αντίποδα ειπώθηκε από άλλες πως δε θέλουν να προσπαθήσουν για να συνδεθούν, αλλά να γίνει αβίαστα, άλλες ότι φταίει η διαφορά στους χαρακτήρες

«οι Έλληνες είμαστε πιο ευθείς», άλλες στο ότι «η αγγλική είναι μια ταξική κοινωνία και η κουλτούρα ανάμεσά τους είναι ήδη διαφορετική». Επίσης, αρκετές αναφέρθηκαν στη γλώσσα που εμποδίζει τη σύνδεση καθώς, «είναι φορές που νιώθω ότι δε γίνομαι αποδεκτή όταν μιλάω αγγλικά», ή «είναι σα να έχεις ένα δεύτερο χαρακτήρα όταν μιλάς μια άλλη γλώσσα».

Εστίασαμε στις διαφορές της κοινωνικής ζωής μεταξύ Ελλάδας και Αγγλίας, γράφοντας σκέψεις σε χαρτάκια που κολλήσαμε κάτω από δύο κατηγορίες (κοινωνική ζωή και τι θα αλλάζαμε). Μέσα από αυτά που γράψαμε σχεδόν όλες επικεντρωθήκαμε στον τρόπο διασκέδασης, κάνοντας αναφορά στην ευκολία του να βρεθείς με άτομα στην Ελλάδα, λόγω αποστάσεων, ωραρίων, διαθεσιμότητας, αλλά ταυτόχρονα και στην ποικιλία επιλογών στο Λονδίνο (θέατρα, εκθέσεις κλπ). Αναφέρθηκε η διαφορετική κουλτούρα διασκέδασης καθώς στην Αγγλία συχνά η έξοδος είναι συνυφασμένη με αλκοόλ και ουσίες, όπως είπαν. Το τελευταίο συνδέθηκε με τον τρόπο που λειτουργούν οι κανόνες στα σχολεία, «είναι τόσο αυστηρό και συγκεκριμένο το πλαίσιο» «ναι, δε δίνει χώρο για ελεύθερη έκφραση και μάλλον αυτό οδηγεί σε καταπίεση». Αν μπορούσαν να αλλάξουν κάτι θα ήταν κυρίως οι αποστάσεις και ο ελεύθερος χρόνος στη ζωή στο Λονδίνο. Η Ανθή έγραψε πως αυτό που θα άλλαζε θα ήταν να φέρει τις φίλες της εδώ.

Επίσης, αποτυπώσαμε με παγωμένες εικόνες, στο πλαίσιο των τεχνικών του θεάτρου του καταπιεσμένου (Boal, 2002), στιγμές περηφάνειας από την Ελλάδα και την Αγγλία, τις οποίες μοιραστήκαμε διαδοχικά σε κύκλο. Καθώς δείχναμε τις εικόνες, οι συμμετέχουσες αντιδρούσαν σαν η σκηνή να συνέβαινε μπροστά τους, για παράδειγμα χειροκροτούσαν όταν η εικόνα έδειχνε την επιτυχία, ή έκαναν πως έδιναν πτυχίο όταν η συμμετέχουσα έδειχνε την αποφοίτησή της, κάτι που συνέβη αυθόρμητα από την ομάδα χωρίς τη δική μου καθοδήγηση. Παρατηρήθηκε από την κριτική φίλη:

«οι εικόνες που αφορούσαν την Αγγλία ήταν επικεντρωμένες κυρίως σε θεματικές σχετικές με την καριέρα, όπως επιτυχία σε δουλειά και κτήση μεταπτυχιακού, ενώ οι επιτυχίες στην Ελλάδα είχαν να κάνουν με χόμπι ή κτήση προπτυχιακού, όπως νίκη σε διαγωνισμό τραγουδιού, μουσική σε μπάντα, μουσική στο Μέγαρο, εθελοντισμός, νέα από Πανελλήνιες και απόκτηση πτυχίου».

5.6 Ανάλυση της πέμπτης ομαδικής συνάντησης

Όπως παρατηρήθηκε από την κριτική φύλη στην προηγούμενη συνάντηση φάνηκε πως οι περισσότερες συνέδεσαν την επιτυχία στην Αγγλία με κάτι σχετικό με την εργασία τους. Επομένως μέσω θεατρικού παιχνιδιού με τη μορφή συνέντευξης όπου η μία συμμετέχουσα ήταν η δημοσιογράφος και η άλλη η ερωτηθείσα, απαντήθηκε το ερώτημα, αν είχαμε ακριβώς την ίδια δουλειά στην Ελλάδα με τις ίδιες απολαβές, θα επιστρέφαμε; Εκτός από την Ανθή που απάντησε πως θα επέστρεφε, οι υπόλοιπες απάντησαν αρνητικά και κάποιες είπαμε πως πιθανόν να το ζυγίζαμε ή να το δοκιμάζαμε, αλλά με σκέψη. Φάνηκε λοιπόν πως δεν είναι μόνο το επαγγελματικό κομμάτι που μας κρατάει, αλλά και άλλοι παράγοντες. Για παράδειγμα έγινε συχνή αναφορά στη νοοτροπία τόσο στην κοινωνία, όσο και στον οικογενειακό και επαγγελματικό τομέα:

«θυσιάζω το να μου φέρονται ανθρώπινα», «φέρονται στις εκπαιδευτικούς σα να είμαστε του πεταματού», «δεν υπάρχει ωριμότητα, υπάρχει καταπιεσμένος θυμός και ρατσισμός», «με μπουκωνε η νοοτροπία, ήθελα να φύγω από την πίεση της μάνας μου και της γιαγιάς μου, να έχω ελευθερία».

Επίσης σχολιάστηκαν οι απανωτές ειδήσεις σχετικά με τη διαφθορά στην Ελλάδα, «δεν αισθάνομαι ασφαλής». Παράλληλα, μας απασχόλησε η κοινωνική μέριμνα και φροντίδα. Κάποια δήλωσε πως όταν ήταν άρρωστη, ο συγγάτοικός της ήταν αδιάφορος. Με αφορμή αυτό έγινε λόγος για τη μέριμνα που υπάρχει στην Αγγλία από το κράτος για αποστολή φαρμακευτικής αγωγής στο σπίτι, κάτι που στην Ελλάδα μπορεί να μη συμβαίνει επειδή ενδιαφέρεται ο κοινωνικός περίγυρος (οικογένεια, φίλες, γείτονες).

Με τα παραπάνω ως πλαίσιο καταθέσεων, βάσει των προηγούμενων συναντήσεων και ως συνέχεια προηγούμενου αναστοχασμού, όπου οι συμμετέχουσες δήλωσαν ότι τους ευχαριστεί που εκφράζονται ελεύθερα, τις προσκάλεσα να παράγουν ελεύθερα κείμενα βασισμένα στην παιδαγωγική του Φρενέ (Freinet, et al., 1990), πάνω στις θεματικές που έχουμε συζητήσει στις μέχρι τώρα συναντήσεις. Τα κείμενα μπορούσαν να έχουν ό,τι μορφή ήθελε η κάθε μία. Τα ελεύθερα κείμενα που παράχθηκαν αντιπροσώπευαν απόλυτα τις μέχρι τώρα συζητήσεις μας και προκάλεσαν συγκίνηση και θαλπωρή. Αποσπάσματά τους περιλαμβάνουν:

«(...)Πόσα κοινά έχουμε τελικά οι άνθρωποι; Πόση ομορφιά κρύβουν οι ψυχές μας; (...) Και όμως, πιστεύω μια μέρα θα γυρίσω, γιατί όπως άλλαξα εγώ, αλλάζουν και άλλοι γύρω μου. Πόσο όμορφη είναι τελικά η ζωή μου; Κάθε μέρα γίνεται και πιο ξεκάθαρο.», «(...) το σπίτι υπάρχει στο σήμερα, το σπίτι υπάρχει στα όνειρα για το μέλλον(...)», «(...)Πολλοί λένε ότι οι άνθρωποι δεν αλλάζουν. Αυτό είναι μεγάλο ψέμα. Αλλάζουν αρκεί να το αποφασίσουν και να ζητήσουν βοήθεια (...) Αυτό το παιδί θα βρει ένα άλλο όμοιό του να παίζει, να κλάψει, να χαρεί, να το πάρει μια αγκαλιά, ένα ζεστό φαΐ. Αυτό μάλλον είναι το σπίτι μας. Αυτό και το νόημα της ζωής. Εσύ το έχεις βρει;», «(...)Το παρελθόν έχει διαμορφώσει το παρόν κι έχει ήδη χαράξει το μέλλον. Κι εγώ δεν ξέρω ούτε ποια είμαι, ούτε που πάω. Ξέρω όμως ότι συνεχίζω, ότι κάνω ό,τι μπορώ, για να λέω στον εαυτό μου και στους άλλους ότι ό,τι έκανα και ό,τι κάνω δεν έχει πάει στράφι(...)», «(...)Μιας ζωής προσπάθειες για να φτάσεις στο τώρα, σε αυτό το τώρα που πάλεψες και ακόμα όμως αναζητάς πού είναι το σπίτι(...)».

Στη δραστηριότητα του check-out, οι συμμετέχουσες εξέφρασαν πως βρήκαν τη διαδικασία απελευθερωτική, θαύμασαν τα κείμενα των άλλων κοριτσιών, δήλωσαν πως ένιωσαν ευγνωμοσύνη που δόθηκε η ευκαιρία να εκφραστούν στα ελληνικά, είπαν πως αυτές οι ομοιότητες που βρίσκουμε βοηθούν να αντιληφθούμε τις δικές μας σκέψεις καλύτερα.

5.7 Ανάλυση της έκτης ομαδικής συνάντησης

Μία από τις δράσεις της συνάντησης ήταν να κινηθούμε στον χώρο με μουσική και να σκεφτούμε μία στιγμή που νιώσαμε κάτι θετικό στο Λονδίνο. Στη συνέχεια, το δείξαμε ταυτόχρονα με παγωμένη εικόνα ή κινούμενη εικόνα (Boal, 2002· Boal 2008), ενώ παρατηρούσαμε τις εικόνες των υπολοίπων. Το ίδιο ακολούθησε για μία στιγμή που νιώσαμε κάτι άσχημο, μία στιγμή που νιώσαμε έντονα πως θέλουμε να μείνουμε στο Λονδίνο και μία στιγμή που νιώσαμε έντονα πως θέλουμε να φύγουμε από το Λονδίνο. Όταν οι συμμετέχουσες αποτύπωσαν τη στιγμή που ένιωσαν κάτι αρνητικό, φάνηκαν όλες να το σωματοποιούν έντονα, κοιτώντας χαμηλά, κάνοντας ήχους, έχοντας κλειστά τα αυτιά τους και χρειάστηκε να τους υπενθυμίσω να κοιτάζουν και τις υπόλοιπες. Κάποιες εικόνες που ήταν κοινές και προκάλεσαν περαιτέρω συζήτηση ήταν: στη θετική εμπειρία, η δυνατότητα υπερατλαντικών ταξιδιών· στην αρνητική, η αίσθηση

αδικίας στον εργασιακό χώρο· στους λόγους για να μείνουμε, η εύρεση κοινότητας, όπου νιώθουμε ότι ταιριάζουμε και μπορούμε να εκφραστούμε καλλιτεχνικά (μουσική, θέατρο)· στους λόγους για να επιστρέψουμε, τα προβλήματα υγείας χωρίς την οικογένεια δίπλα μας και ο αποχωρισμός από την οικογένεια κάθε φορά που φεύγουμε από την Ελλάδα. Το τελευταίο άνοιξε μεγάλη κουβέντα για τις στιγμές που χάνονται και το πόσο λείπουμε στα δικά μας άτομα. Η Γιώτα δυσκολεύτηκε να αποτυπώσει εικόνα με λόγο για να φύγει, καθώς όταν δοκίμασε να επιστρέψει στην Ελλάδα δεν της ταίριαζε ενώ όταν ήρθε πάλι στο Λονδίνο ένιωσε «εδώ είμαι».

Στη συνέχεια, με αφορμή την προηγούμενη συνάντηση, όπου αναφερθήκαμε στην ελληνική νοοτροπία, διάβασα στην ομάδα ένα απόσπασμα από την έρευνα των Chalari & Koutantou (2020, σ. 5), συγκεκριμένα την απάντηση στην ερώτηση-τίτλο "Are they coming back?". Ευρήματα της παρούσας έρευνας υπάρχουν στο κεφάλαιο 2.5. του ερευνητικού μέρους. Η έρευνα αναφέρει πως το 99% των Ελλήνων της Αγγλίας θα επέστρεφαν κάποτε στην Ελλάδα και εξηγεί πως η ελληνική νοοτροπία αποτελεί σημαντικό λόγο που πολλοί δεν επιστρέφουν. Σχολιάζοντας τα λεγόμενα του αποσπάσματος, συζητήθηκε πως ο λόγος που μπορεί πολλοί να επιλέγουν να φύγουν από το Λονδίνο είναι η ακρίβεια και το γεγονός πως «αν δουλεύεις στην εκπαίδευση οι απολαβές δεν είναι αρκετές για να καταφέρεις να μείνεις χωρίς συγκατοίκους και για πόσο να μένεις με συγκατοίκους πια». Από συμμετέχουσα τέθηκε το ερώτημα πως δεν ξέρουμε πόσοι από αυτό το 99% όντως γύρισαν. Εδώ βρήκαμε την ομοιότητα με τα δικά μας λεγόμενα στις συνεντεύξεις, όπου όλες αναφέραμε πως μάλλον κάποτε θα επιστρέψουμε, δεν ξέρουμε αν όντως θα γίνει. Επίσης, η Ανθή δήλωσε ότι είχε σοκαριστεί σε προηγούμενη συνάντηση, όταν είδε πως ήταν η μόνη που θα γύριζε στην Ελλάδα αν είχε τη δουλειά. Για την ελληνική νοοτροπία στον χώρο εργασίας ειπώθηκε πως «δεν βλέπουν τους Έλληνες του εξωτερικού πάντα με καλό μάτι, οπότε μπορεί κι εγώ να μη δώσω το 100% μου και να μπω στα κουτάκια που με βάζουν στην Ελλάδα». Άλλη συμμετέχουσα συμφώνησε λέγοντας «αν μου δίνουν 800 ευρώ, θα δίνω κι εγώ την ενέργεια των 800 ευρώ».

Η κριτική φίλη εντόπισε, «από τις συμμετέχουσες η Δάφνη και η Ανθή είναι οι 'outliers' που διαφοροποιούνται πιο έντονα προς αντίθετες μεριές. Η Δάφνη φαίνεται να μην έχει κανένα κίνητρο για επιστροφή στην Ελλάδα, ενώ η Ανθή το αντίθετο».

5.8 Ανάλυση της έβδομης ομαδικής συνάντησης

Η παρούσα συνάντηση έγινε διαδικτυακά σε μια κουραστική μέρα για τις συμμετέχουσες, όπου στην εισαγωγική μας δράση εξέφρασαν με κίνηση και ήχο την κούρασή τους, ενώ η Λίνα εξέφρασε τη χαρά της που, παρά την κούραση, μπορέσαμε να βρεθούμε και να συνδεθούμε διαδικτυακά.

Προσκάλεσα τις συμμετέχουσες να γράψουν στον ασπροπίνακα (whiteboard) της πλατφόρμας ερωτήσεις που θα ήθελαν να κάνουν στην ομάδα ή σκέψεις που είχαν, να τις διαβάσουν και να επιλέξουν κάποια που τους κάνει εντύπωση. Από τη διαδικασία προέκυψαν τρεις θεματικές.

Σύνδεση με τραύμα;

Επικεντρωθήκαμε στο ζήτημα αν η φυγή μας από την Ελλάδα και η παραμονή στην Αγγλία σχετίζεται με κάποιο τραύμα. Μία συμμετέχουσα δήλωσε: «νομίζω πως πολλοί που έχουν ρίξει μαύρη πέτρα πίσω τους έχουν ένα τραύμα, όπως εγώ και φίλοι μου γκέι που γνωρίζω». Παρομοίως, άλλη αναρωτήθηκε αν τελικά είναι η νοοτροπία αυτή που την κρατάει μακριά από την Ελλάδα, όπως σχολιάστηκε στην προηγούμενη συνάντηση, ή οι αρνητικές παιδικές αναμνήσεις που έχει, «μπορεί βέβαια το πώς μεγαλώνεις να συνδέεται με τη νοοτροπία».

Νοοτροπία οικογένειας

Όλες συμφωνήσαμε πως όταν γυρίζουμε στο σπίτι της οικογένειάς μας νιώθουμε ότι δεν είμαστε ο πραγματικός μας εαυτός, ότι είναι «σα να μπαίνουμε σε χρονομηχανή και παίρνουμε ρόλους που είχαμε εκεί παλιότερα», όπως περιέγραψε μία συμμετέχουσα. Το παραπάνω συνδέθηκε με την ελληνική νοοτροπία. Ένα μέλος της ομάδας αναφέρθηκε σε «απομεινάρια συμπεριφορών που κουβαλάει» από την πιεστική ελληνική νοοτροπία της οικογένειας και προσπαθεί να αποβάλλει, ενώ άλλη τόνισε πως ένας λόγος που παραμένει είναι η αποφυγή ελέγχου από το οικογενειακό της περιβάλλον.

Τύψεις και οικογένεια

Οι συμμετέχουσες συνδέσαν τα παραπάνω με το θέμα των τύψεων με τη Φανή να περιγράφει πως νουθετήθηκε να νιώθει τύψεις, καθώς υπήρχε η προσδοκία πως θα

«κοιτάξει» τη γιαγιά της όταν γεράσει, έτσι όταν ήρθε στο Λονδίνο ένιωσε μία τεράστια ελευθερία. Άλλες δήλωσαν πως αισθάνονται βάρος που οι γονείς τους στεναχωριούνται ή ότι νιώθουν τύψεις που χάνουν στιγμές. Σχολίασε η κριτική φίλη «φαίνεται να επανέρχεται το θέμα των τύψεων στις συζητήσεις».

Επόμενο μέρος της συνάντησης βασίστηκε στη μέθοδο Photovoice. Με αφορμή φωτογραφίες που είχαν στείλει κατά καιρούς κάποιες συμμετέχουσες από την καθημερινότητά τους στην ομαδική συνομιλία, τους ζήτησα να βγάλουν μέσα στη μέρα δύο με τέσσερις φωτογραφίες που αποτυπώνουν την πολιτισμική τους ταυτότητα στην καθημερινότητά τους. Κάποιες που δεν πρόλαβαν, το έκαναν εκείνη τη στιγμή με φωτογραφίες από το σπίτι τους. Στείλαμε όλες τις φωτογραφίες μας και τις ομαδοποιήσαμε σε κατηγορίες ανάλογα με αυτά που βλέπουμε. Κάποιες κατηγορίες που προέκυψαν είναι: «μπαλκόνια, γωνιές σπιτιού και προσωπικά αντικείμενα, χόμπι, ταξίδι και μετακίνηση, δουλειά, νέες συνήθειες, γειτονιά και κουλτούρες, πολιτισμικές διαφορές». Έπειτα, εξηγήσαμε γιατί επιλέξαμε να βγάλουμε αυτές τις φωτογραφίες και καθώς εξηγούσε η μία, οι υπόλοιπες αποτυπώναμε τις σκέψεις μας με όποια μορφή θέλαμε, κάποιες επέλεξαν κίνηση, κάποιες παραγωγή λόγου με τίτλους ή ποιήματα, εγώ ζωγραφική. Ένα θέμα συζήτησης που προέκυψε ήταν με αφορμή μία δική μου φωτογραφία που έδειχνε μία αγκαλιά, επηρεασμένη από τους περιορισμούς που υπάρχουν στους εκπαιδευτικούς χώρους ως προς το άγγιγμα, γεγονός που στα πρώτα χρόνια εργασίας μου με είχε προβληματίσει.

5.9 Ανάλυση της όγδοης ομαδικής συνάντησης

Οι συμμετέχουσες χωρίστηκαν σε δύο ομάδες και αφού συζήτησαν εάν το φύλο τους επηρεάζει ή έχει επηρεάσει την ταυτότητά τους, δημιούργησαν σκηνές επηρεασμένες από το θέατρο φόρουμ (Boal, 2008· Babbage, 2018), που αποτύπωναν αυτά που συζήτησαν. Έδειξαν τις σκηνές η μία ομάδα στην άλλη και τις επανέλαβαν έχοντας τη δυνατότητα η ομάδα κοινού να σταματήσει τη σκηνή και να επέμβει όποτε θέλει, κάνοντας ερωτήσεις στις «ηθοποιούς». Στο τρίτο στάδιο το κοινό είχε τη δυνατότητα να λάβει μέρος στη σκηνή. Η σκηνή της μιας ομάδας τις έδειχνε να ξεκινούν από χαμηλά, κουλουριασμένες και σιγά-σιγά να σηκώνονται όσο πιο ψηλά μπορούν. Το κοινό επενέβη στηρίζοντας τα κορίτσια να σηκωθούν εύκολα. Ακούστηκε σχόλιο από τις «ηθοποιούς» να αλληλοσυμπληρώνονται, «τι ωραία, πέφτεις και εκείνη την ώρα θες κάποιον να σε ανυψώσει». Με αφορμή τη σκηνή, συζητήθηκε πως οι γυναίκες

συχνά αισθανόμαστε μικρές, γιατί πολλές φορές η κοινωνία μας αντιμετωπίζει ως κατώτερες, αλλά σταδιακά, βρίσκοντας τον εαυτό μας ανυψωνόμαστε. Μία συμμετέχουσα δήλωσε «πολλές φορές ένιωθα το κάτω αλλά οι άλλοι έβλεπαν το πάνω, σαν μάχη», ενώ άλλη αναρωτήθηκε, «δε θα ήθελες όμως να μπορείς να αφεθείς; Είναι όντως σα μάχη, πρέπει να είσαι δυνατή, δε θες να δείχνεις ευάλωτη γιατί αν δείξεις μπορεί να σε εκμεταλλευτούν», ιδίως όταν είσαι μετανάστρια σε μία χώρα. Η σκηνή της άλλης ομάδας, έδειχνε δύο συμμετέχουσες να κάνουν σχοινάκι και μία άλλη να τις σπρώχνει και να τις ζητά λεφτά (παριστάνοντας έναν αντρικό χαρακτήρα). Το κοινό μπήκε άμεσα αντικρούοντας τον ρόλο του άντρα και προσπαθώντας να αποτρέψει τα κορίτσια από το να πέσουν. Ακούστηκε σχόλιο: «πολύ ενδιαφέρον». Επίσης, συζητήθηκε πως συχνά, όταν ως γυναίκες παίρνουμε μια υπηρεσία, μας ζητούν περισσότερα χρήματα ή υποβαθμίζουν τη νοημοσύνη μας, «με θεωρούν το αθώο γλυκό κοριτσάκι που δεν ξέρει τι του λένε, μόνο επειδή είμαι γυναίκα». Παρομοίως, σχολιάστηκε η αλλαγή συμπεριφοράς, όταν είναι μπροστά ο σύντροφος τους, «(...) και όταν πήγε το αγόρι μου του το έκαναν».

Ακολούθησε επόμενη δράση όπου χωριστήκαμε σε δύο διαφορετικές ομάδες, ενώσαμε τα ελεύθερα κείμενά μας που είχαμε παράγει σε προηγούμενη συνάντηση και τα παρουσιάσαμε με τεχνικές μεταδραματικού θεάτρου. Η μία ομάδα έστησε τη σκηνή ως μία ζυγαριά που στο τέλος ισορροπεί θέλοντας να πετύχει την ελευθερία παντού. Απόσπασμα της σκηνής του κειμένου έλεγε:

«(...) -Η απομάκρυνση από το οικείο με άλλαξε γιατί με έφερε σε επαφή με τον εαυτό μου και την ανακάλυψη του παιδιού που ίσως είχα ξεχάσει.

-Κάτι γνώριμο μου θυμίζει αυτό. Και τότε γιατί θες να επιστρέψεις; Αφού εδώ είσαι ο εαυτός σου, είσαι ελεύθερη.

-Γιατί θέλω να είμαι ελεύθερη παντού.»

Η άλλη ομάδα δημιούργησε μια σκηνή που απεικόνιζε πολλές φωνές που ψάχνουν να βρουν το σπίτι. Ακολουθεί απόσπασμα από τη σκηνή τους:

«(...) Ποιο ταξίδι καθόρισε αυτό που είμαι και το πού βρίσκομαι; (...) Είναι οι άνθρωποι, οι μυρωδιές, οι αναμνήσεις από στιγμές που σου προκάλεσαν την αίσθηση της ασφάλειας και ευτυχίας. Στοιχεία που κτίζουν αυτό που ψάχνω να βρω στο σπίτι.»

Ως συνέχεια αυτού, φτιάξαμε κούκλες από εφημερίδα και πειραματιστήκαμε για το πώς να τις δώσουμε ζωή. Οι κούκλες συνομίλησαν βάσει των προηγούμενων σκηνών και ακολούθησε αυτοσχεδιαστικός διάλογος που ολοκληρώθηκε με αγκαλιά των δύο κουκλών. Τα κορίτσια σχολίασαν πως ο αυτοσχεδιασμός αυτός τους βγήκε εύκολα και αυθόρμητα. Είπαν επίσης, «είναι πιο εύκολο να τα λες μέσα από την κούκλα, σε καλύπτει κάπως».

Στο τέλος, επιλέξαμε και μοιραστήκαμε τον τίτλο και ένα απόσπασμα ενός από τα βιβλία που είχαμε φέρει μαζί μας από την Ελλάδα, όπως συνειδητοποιήσαμε στη δεύτερή μας συνάντηση. Έγινε συζήτηση για το βιβλίο «Μάνα κουράγιο» του Μπρεχτ και για τον ρόλο της μητέρας. Η Δάφνη συγκινήθηκε διαβάζοντας το απόσπασμα από το βιβλίο αλλά δεν ήθελε να διακόψει. Αναφέρθηκε στη μητέρα που «είναι πάντα εκεί για εμάς, ζει από τα παιδιά της και δε δείχνει τα συναισθήματά της. Και εμείς ως γυναίκες πρέπει να κρατάμε το κουράγιο για να περάσουμε τις δυσκολίες». Συνέχισε, «στην Αγγλία είμαι μόνη, με θαυμάζω πολλές φορές, βρήκα το κουράγιο, επιβίωσα, βρήκα τον εαυτό μου». Συμφώνησαν και άλλες με αυτό ενώ συζητήθηκε και η μοναξιά μου νιώθουν νέες μητέρες στο Λονδίνο.

5.10 Ανάλυση της παράστασης-έκθεσης με το κοινό

Έπειτα από συμφωνία με την ομάδα των συμμετεχουσών, αποφασίσαμε να κάνουμε ένα μοίρασμα με ένα μικρό κοινό, αποτελούμενο από φίλες/φίλους μας. Η παράσταση-έκθεση αποτελούνταν αποκλειστικά από αποσπάσματα των συναντήσεών μας που αποτύπωναν σημεία των θεμάτων που διαπραγματευτήκαμε. Δηλαδή όσα δημιουργήσαμε: ποιήματα, κινήσεις, τραγούδι, φράσεις, ελεύθερα κείμενα, παγωμένες εικόνες, σκηνές φόρουμ και μεταδραματικού θέατρου· και όσα αξιοποιήσαμε: αποσπάσματα από βιβλία, φωτογραφίες, αντικείμενα. Κάποιες συμμετέχουσες δεν μπορούσαν να είναι με φυσική παρουσία την ημέρα της παράστασης-έκθεσης, αλλά συμμετείχαν μέσω ηχογραφήσεων, ιδεών και φυσικά από την ήδη προηγούμενη συμμετοχή τους στις συναντήσεις. Την ημέρα του μοιράσματος, συναντηθήκαμε νωρίτερα για το συλλογικό στήσιμο της παρουσίασης. Πέρα από την performance, υπήρχαν αναρτημένα στον χώρο κάποια εκθεσιακά στοιχεία, φωτογραφίες από το photovoice, τα προσωπικά μας αντικείμενα, βιβλία που φέραμε από την Ελλάδα, αφίσσα με χαρτάκια σχετικά με τον κοινωνικό μας περίγυρο. Στα άτομα του κοινού δόθηκαν χαρτάκια (post-it), ώστε να σημειώνουν σκέψεις την ώρα που βλέπουν την

performance. Αφού παίξαμε ένα παιχνίδι με κοινό και συμμετέχουσες, το κοινό παρακολούθησε την performance, περιηγήθηκε στον χώρο για να δει το εκθεσιακό μέρος και ακολούθησε συζήτηση. Ακολουθούν αποσπάσματα και σημαντικά σημεία από τη συζήτηση με αφορμή τις σημειώσεις του κοινού στα χαρτάκια. Μέσω της θεματικής ανάλυσης χωρίζονται σε κατηγορίες ανάλογα με το περιεχόμενο:

5.10.1 Κοινωνική ζωή και γλώσσα

Έγινε συζήτηση αναφορικά με την καταγωγή των φίλων που επιλέγουμε. Όπως ανέφεραν μέλη του κοινού, «είναι το κλασσικό, δε θέλω να κάνω παρέα με Έλληνες, αλλά έτυχε, ή μήπως είναι το comfort zone;», «συνήθως επιλέγεις άτομα που έχουν ομοιότητες με εσένα και μεταξύ τους, εξηγείται και νευρολογικά». Αναφέρθηκε πως συνδέονται πιο εύκολα με άτομα που έχουν κοινές προσλαμβάνουσες, μέσα από γνωστές ατάκες, καθώς και το ότι η συνεχής ομιλία στα αγγλικά απαιτεί ενέργεια, «οκτώ ώρες δουλειά στα αγγλικά, μετά είναι αναγκαίο να μιλήσω ελληνικά». Από την άλλη, αναφέρθηκαν παραδείγματα από παρέες και ζευγάρια που κάποιος είναι Έλληνας και κάποιος μη Έλληνας ως κάτι που συνηθίζεται και συνδέεται με τη σχέση που κανείς έχει με το άτομο. Ο Πάρης μάλιστα, σε προσπάθειά του να μοιραστεί την ελληνική κουλτούρα με τη σύντροφό του που είναι Λιθουανή, δήλωσε πως συχνά γίνεται «πιο Έλληνας» από ό,τι θα ήταν, «έχω κάνει 10 φορές σπανακόπιτα, είναι μέρος της ταυτότητάς μου που θέλω να μοιραστώ». Αναφορικά με τις κοινωνικές συναναστροφές συζητήθηκε η κατανάλωση ουσιών στην Αγγλία και συνδέθηκε με την επίπεδη καθημερινότητα και την παιδική διαπαιδαγώγηση.

5.10.2. Παράδειγμα Έλληνα που γεννήθηκε στην Αγγλία

Ο Μάνος, ο οποίος προέρχεται από Έλληνες γονείς αλλά γεννήθηκε και μεγάλωσε στο Λονδίνο, σημειώνει πως αντιμετωπίζει το αντίστοιχο θέμα δυσκολίας με τη γλώσσα, όταν μιλάει με Έλληνες. Συμπλήρωσε πως μέσα από αυτό που είδε, κατάλαβε τη μεριά μας και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε. Αυτό συνδέεται με την ιδέα της Ιωάννας στην πρώτη συνέντευξη, που ανέφερε πως θα είναι σημαντικό οι Άγγλοι να ακούσουν τις ιστορίες μας. Για τη διαφορά που βλέπει ανάμεσα σε Έλληνες και Λονδρέζους φίλους, συμπλήρωσε «παίρνω κάτι έντονο από τους Έλληνες, νιώθω, έρχομαι κοντά στις ρίζες μου και θέλω να δείχνω στους άλλους την ελληνική κουλτούρα μου», αλλά «είναι σα να έχω άλλη προσωπικότητα με τους φίλους Έλληνες και άλλη με αυτούς που είναι από εδώ». Ταυτόχρονα του φαίνεται παράξενο πως στην Ελλάδα είμαστε

κυρίως μία κουλτούρα ενώ αυτός συνήθισε με πολλές (στο σχολείο Ινδοί, Πακιστανοί, ευρωπαίοι κλπ). Συμφώνησε πως κάνει περισσότερο παρέα με Έλληνες παρά με Άγγλους «γιατί οι Άγγλοι είναι λιγότερο κοινωνικοί» –αυτό συνδέεται με την αντίστοιχη κουβέντα που είχαμε σε συνάντηση μας σχετικά με την κοινωνική αφομοίωση. Μάλιστα η Ανθή που το είχε αναφέρει τότε σχολίασε: «άρα υπάρχει λόγος».

5.10.3. Τύψεις και οικογένεια

Το επόμενο θέμα συζήτησης που προέκυψε ήταν αυτό των «τύψεων». Κάποιες, γυναίκες, από το κοινό ανέφεραν πως αισθάνονται τύψεις που λείπουν ενώ οι γονείς τους μεγαλώνουν, «όταν τους αγαπάς έντονα και χάνεις στιγμές, λογικό να νιώθεις τύψεις». Οι περισσότερες ανέφεραν πως οι τύψεις πηγάζουν από την οικογένεια. «Μας τις πέρασαν», όπως είπε κάποια από το κοινό. Εδώ παρουσιάστηκε μία διαφορά ανάμεσα στο αντρικό κοινό και τις γυναίκες, καθώς κανένας από τα αγόρια δε δήλωσε πως νιώθει τύψεις, «πίεση ότι δεν έκατσε αρκετά, ναι, αλλά όχι τύψεις». Αναφέρθηκε επίσης το ζήτημα της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας που έχουμε μακριά από το οικογενειακό περιβάλλον, καθώς και το περίεργο της επιστροφής στο παιδικό δωμάτιο και σε έναν παιδικό χαρακτήρα, «μένω στο παιδικό μου δωμάτιο, μου φέρονται ως παιδί ενώ ζω μια πολύ ενήλικη ζωή». Συζήτηση για την απόκτηση ενός πρότερου χαρακτήρα όταν γυρνάμε στο οικογενειακό μας σπίτι είχε προκύψει σε συνάντηση με τις συμμετέχουσες.

5.10.4. Νοοτροπία, σύστημα και πώς επηρεάζει την καθημερινότητα

Η Κική, μέλος του κοινού, μοιράστηκε ότι έγραψε «βρήκα τον εαυτό μου και πού ανήκω». Συνέχισε λέγοντας:

«ήμουν πολύ εσωστρεφής, η Ελλάδα έχει ένα σύστημα που σε θέλει να ελίσσεσαι, η δική μου προσωπικότητα δεν κολλάει εκεί γιατί πρέπει να είσαι τσαμπουκαλεμένη και να διεκδικείς κάτι αυτονόητο. Εδώ βρήκα ένα άλλο σύστημα και επειδή η καθημερινότητα μου έχει να κάνει κυρίως με αυτό και όχι με το πόσο ωραίος είναι ο ήλιος και η θάλασσα, εδώ νιώθω να λειτουργώ και να μην είμαι το θύμα».

Ακολούθησε συζήτηση σχετικά με το θέμα της συμπεριληπτικότητας στις δύο χώρες. Η Ζωή από την άλλη δήλωσε πως προτιμά να είναι «στην τσίτα», όπως συμβαίνει στην

Ελλάδα. Παράλληλα συζητήθηκε το πώς έχει επηρεάσει η νοοτροπία τις επαφές μας, με όλους από το κοινό να συμφωνούν πως πλέον αισθάνονται πιο κοντά με τους Έλληνες του εξωτερικού παρά με τους Έλληνες στην Ελλάδα. Αυτό το απέδωσαν στο ότι οι συζητήσεις με τα άτομα στην Ελλάδα είναι είτε κολλημένες στα παλιά, είτε συνοδεύονται από πατριαρχικές και ρατσιστικές απόψεις. Για παράδειγμα ειπώθηκε, «οι συζητήσεις έχουν μείνει σε αυτά που λέγαμε δέκα χρόνια πριν», «αισθάνομαι ξένος όταν μιλάω με παλιούς γνωστούς, πολλά δεν μου κολλάνε».

5.10.5. Πόσο επηρεάζει η εργασία τον τόπο διαμονής μας;

Η Ζωή έθεσε ένα ερώτημα στην ομάδα, ίδιο με αυτό που συζητήθηκε σε μια από τις συναντήσεις μας, «αν μπορούσαμε να έχουμε ακριβώς την ίδια δουλειά, πού θα θέλαμε να μείνουμε;». Με αφορμή αυτό, έγινε συζήτηση σχετικά με την επιπλέον προσπάθεια που καταβάλουμε στη δουλειά συγκριτικά με τα άτομα που έχουν γεννηθεί εδώ. Όπως είπαν μέλη του κοινού: «(οι Άγγλοι) φαίνεται ότι κάνουν δουλειά χωρίς να κάνουν τίποτα, είναι θέμα πειθούς». Εδώ, αναφέρθηκε πως αυτό αποτελεί δεξιότητα που τη μαθαίνουν στο σχολείο. Κάποια από το κοινό αναφέρθηκε στο άγγιγμα που αποτυπώνεται σε μία από τις φωτογραφίες της έκθεσης. Τα άτομα από το κοινό που δεν εργάζονται στην εκπαίδευση, δεν είχαν παρατηρήσει τους περιορισμούς ως προς το άγγιγμα στον εργασιακό τους χώρο. Επισημάνθηκε πως σε κάποια επαγγέλματα, όπως εργοθεραπεία, οι περιορισμοί στο άγγιγμα αποτελούν κάποιες φορές εμπόδιο. Παράλληλα όμως, δίνει την αίσθηση του αυτοσεβασμού, όπως είπε ο Άρης και συνδέεται με την αυτοπεποίθηση και την πειθώ που αναφέρθηκαν πριν, «να ρωτάς ένα παιδάκι επτά χρόνων αν μπορείς να το πιάσεις, δίνει κυριαρχία στο σώμα του, έτσι αποκτούν και το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούν μετά».

5.10.6. Σχόλια για ταυτότητα

Η Ζωή, μέλος του κοινού, μοιράστηκε πως έγραψε ότι έχει άλλη ταυτότητα στην Αγγλία, άλλη στην Ελλάδα και πως σίγουρα η συμπεριφορά της όταν πάει στην Ελλάδα είναι αλλαγμένη:

«προσπαθώ να μην είμαι τόσο αγενής όσο οι γύρω μου που φωνάζουν, πετάγονται, δεν τηρούν κανόνες, ίσως κι εγώ ήμουν έτσι παλιά αλλά δεν το έβλεπα, αν μείνω καιρό κάτω, αλλάζω πάλι, φεύγω από αυτό που έκτισα, νιώθω πιο σωστή εδώ».

Συζητήσαμε για το πώς αισθάνονται την ταυτότητά τους. Τρία άτομα από το κοινό συμφώνησαν, «είναι κάτι γενικό, συγκυριακά γεννήθηκα στην Ελλάδα, συγκυριακά μένω τώρα στην Αγγλία, αλλά αυτό δεν αποκλείει πως μπορεί να μετακινηθώ κάπου αλλού. Από θέμα κουλτούρας έχω ελληνικές καταβολές». Δύο άλλα άτομα είπαν πως αισθάνονται χαρούμενοι που έχουν δύο χώρες να αποκαλούν σπίτι τους. Η Ζωή είπε πως αισθάνεται την Ελλάδα πιο κοντά της, καθώς εκεί βρίσκεται μια άλλη ηρεμία. Μάλιστα, σημείωσε πως θεωρεί χρέος της να γυρίσει κάποια στιγμή στην Ελλάδα και να «ανοίξω τα μάτια κάποιων (...) δεν έχουμε κι εμείς ένα μερίδιο ευθύνης που έχουμε δει κάτι άλλο; Τους αφήνουμε στην άγνοια τους». Τα περισσότερα άτομα δεν ταυτίστηκαν με αυτό. Η συζήτηση ολοκληρώθηκε αφού αναφέρθηκε η φράση «πάντως ό,τι και να είμαστε, έχουμε φύγει από τον τόπο μας, όποιος έχει φύγει έχει μία άλλη ταυτότητα. Μάλιστα φύγαμε με καλές συνθήκες, ήμασταν καλά αλλά φύγαμε για καλύτερα». Ο Άρης συμπλήρωσε, «πάλι καλά φύγαμε».

5.11. Ανάλυση της τελευταίας συνάντησης – ομαδικής συνέντευξης με τις συμμετέχουσες.

Η παρέμβαση ολοκληρώθηκε με μια τελευταία αποχαιρετιστήρια συνάντηση μετά την παράσταση. Έπειτα του check-in, επανέλαβα τις ερωτήσεις που είχαν τεθεί στις πρώτες συνεντεύξεις. Η πρώτη ερώτηση ήταν «Τι θεωρείτε τελικά ότι είναι σπίτι;». Οι περισσότερες απάντησαν πως είναι εκεί που αισθανόμαστε ασφάλεια, που μπορούμε να εκφράσουμε το ποιες είμαστε χωρίς φίλτρα, να είμαστε άνετες. Μπορεί το σπίτι να επηρεάζεται από «ανθρώπους που προκαλούν το συναίσθημα της αποδοχής», αλλά και να το «επιλέγουμε εμείς», συνιστώντας ένα μέρος όπου «γινόμαστε η καλύτερη εκδοχή του εαυτού μας». Η Χρύσα ανέφερε πως μπορεί να αλλάζει ανάλογα με τη φάση της ζωής στην οποία βρισκόμαστε. Η Δάφνη μοιράστηκε μια φράση από την έκθεση του Do Ho Suh που επισκεφτήκαμε μαζί στην Tate, «Το σπίτι δεν είναι ένας σταθερός όρος ή μια απλή ιδέα· αντίθετα, εξελίσσεται με τον χρόνο και συνεχίζει να ορίζεται καθώς πορευόμαστε στον κόσμο». Η Γιώτα συμφώνησε, ενώ η Φανή δήλωσε πως «είναι μια πολύ δύσκολη ερώτηση τελικά».

Η επόμενη ερώτηση ήταν «Συνδέεται το σπίτι με έναν τόπο;». Σε αντίθεση με την πρώτη συνάντηση, όπου δόθηκαν ποικίλες απαντήσεις, οι περισσότερες συμφώνησαν αυτή τη φορά στο ότι το σπίτι μάλλον συνδέεται με έναν τόπο, καθώς ο τόπος δημιουργεί κάποια συναισθήματα και κάποιες αναμνήσεις. Είναι επίσης συνυφασμένο

με τους ανθρώπους που βρίσκονται στον κάθε τόπο. Γι' αυτό «μπορεί σπίτι να αποτελεί παραπάνω από ένας τόπος». Η Βάσια πιστεύει ότι «επηρεάζεται από τις παιδικές μας μνήμες και εμπειρίες». Ενώ, η Χρύσα, «τελικά είναι συνδυασμός ανθρώπων και τόπου. Ήρθε τώρα η μαμά μου, αλλά δεν ήταν το ίδιο συναίσθημα όπως όταν πηγαίνω στο σπίτι στην Ελλάδα». Η Φανή έθεσε το ερώτημα, τι θα γινόταν αν σε μία γειτονιά του Λονδίνου έβαζες μόνο Έλληνες. Τέλος, τονίστηκε η δυσκολία του να δημιουργήσεις ένα κοινό αίσθημα σπιτιού στο Λονδίνο. Όπως ειπώθηκε, «στην Αγγλία θέλει προσπάθεια από εσένα να το νιώσεις σπίτι σου, σε νότιες χώρες θέλει προσπάθεια να το διατηρήσεις».

Η ερώτηση που ακολούθησε ήταν «Πώς αισθάνεστε την ταυτότητά σας ως Ελληνίδες στο Λονδίνο;». Εδώ οι περισσότερες συμμετέχουσες απάντησαν πως αισθάνονται πολιτίσες του κόσμου, αλλά και Ελληνίδες, και κάτοικοι Λονδίνου, και Ελληνίδες στο Λονδίνο, σίγουρα όμως, ενώ κάποιες έχουν Βρετανική υπηκοότητα, καμία δεν αισθάνεται Βρετανή: «πιο πολύ πολίτης του κόσμου», «νομίζω σίγουρα Ελληνίδα (...) θα έλεγα Ελληνίδα και Λονδρέζα», «κάτοικος Λονδίνου, εν μέρει Ελληνίδα, σίγουρα όχι Βρετανή», «ιδεατά κάτοικος του κόσμου». Η Δάφνη περιέγραψε ένα παράδειγμα όταν έβλεπε αγώνα ποδοσφαίρου Ελλάδας εναντίον Αγγλίας και αρχικά δεν ήξερε τι να υποστηρίξει, «αλλά μόλις άκουσα τον ελληνικό εθνικό ύμνο ανατρίχιασα, ενώ με τον αγγλικό δεν ένιωσα τίποτα». Ανέφεραν πως έτυχε να γεννηθούν στην Ελλάδα, επομένως έχουν μεγαλώσει με την ελληνική κουλτούρα και τα ελληνικά έθιμα, αλλά έτυχε να ζουν στο Λονδίνο και επομένως να είναι κάτοικοι αυτής της πόλης. Αυτό, δε σημαίνει πως «δε θα μπορούσα να συνδεθώ με άλλους λαούς», όπως τόνισε κάποια. Η Φανή συνέδεσε τη ταυτότητά της με την Ποντιακή της καταγωγή, λέγοντας «δε θέλω να αποκοπώ από τις ρίζες μου, είναι μία άλλη γεύση του κόσμου, συστήνομαι ως Πόντια, είναι κομμάτι της ταυτότητάς μου».

Ακολούθησε η ερώτηση αν θα επέστρεφαν κάποια στιγμή στην Ελλάδα, η οποία συζητήθηκε αυτούσια και στα πλαίσια των συναντήσεων. Πολλές συμμετέχουσες απάντησαν πως δεν ξέρουν και οι υπόλοιπες πως μάλλον κάποια στιγμή θα επέστρεφαν καθώς δε θα ήθελαν να γεράσουν στην Αγγλία.

Η τελευταία ερώτηση που επαναλήφθηκε από τις αρχικές συνεντεύξεις ήταν αν τελικά οι συναντήσεις λειτούργησαν βάσει των αρχικών τους προσδοκιών. Όλες απάντησαν θετικά. Για κάποιες λειτούργησαν ενδυναμωτικά. Πολλές ανέφεραν ότι η γνωριμία και

ο διαμοιρασμός με άλλα άτομα που είχαν παρόμοιες ή διαφορετικές απόψεις, λειτούργησε βοηθητικά: «ξεπέρασε τις προσδοκίες μου, έβαλες τον πήχη ψηλά», «ήταν απίστευτη εμπειρία το ότι βρεθήκαμε άτομα που μοιραστήκαμε ίδιους προβληματισμούς, σα να λες όλοι εν δυνάμει φίλοι, το θεωρώ μαγικό», «ήταν βοηθητικό να δω άλλες οπτικές γωνίες, μας θυμίζει ότι δεν υπάρχει ένας τρόπος», «ήταν ενδυναμωτικό». Η Ανθή, που όπως φάνηκε από τις συναντήσεις ήταν η μόνη που θα επέστρεφε στην Ελλάδα αν είχε την ίδια δουλειά και που δυσκολεύεται να ενταχθεί στο Λονδίνο, μοιράστηκε πως θα περίμενε να ταυτιστεί, αλλά παρόλο που αυτό δεν έγινε, βρήκε πολύ ενδιαφέρον στο πώς σκέφτονται οι υπόλοιπες, «είναι τέλειο». Πολλές βρήκαν τις συναντήσεις θεραπευτικές και εκτίμησαν την προσέγγισή μου, κάτι που αποτέλεσε λόγο να μη θέλουν να χάνουν συνάντηση, όπως είπαν. Κάποιες μάλιστα αναφέρονταν στις συναντήσεις ως «συνεδρίες».

Έπειτα, ζήτησα από την ομάδα να γράψουν ή να ζωγραφίσουν κάτι που τις έμεινε από τις συναντήσεις ή κάτι που προκάλεσε νέες σκέψεις. Ζωγραφίσαμε ταυτόχρονα και στη συνέχεια μοιραστήκαμε το τι κάναμε. Ακούστηκαν σχόλια: «κάναμε παρόμοιο!», «σκέφτηκα κι εγώ να μας βάλω σε κύκλο». Η Γιώτα εξήγησε: «ήθελα να δείξω ότι οι σκέψεις μου είναι μπερδεμένες, χωρίς να το καταλάβω είχα την πίεση να αποφασίσω που θέλω να μείνω, μετά από τις συναντήσεις μας και τη συζήτηση με το κοινό βρήκα μία απάντηση. Δε χρειάζεται να πιέζομαι, είμαι καλά εδώ που είμαι τώρα». Η Φανή παρατήρησε πως το σχέδιο της Γιώτας μοιάζει με ένα από τα σχέδια που είδαμε στην Tate. Η Χρύσα σχεδίασε μία καρδιά με φτερά, γιατί δεν έχει σημασία πού είμαστε αρκεί να έχουμε αγάπη. Οι περισσότερες συμμετέχουσες στα σχέδιά τους τόνισαν το δέσιμο της ομάδας μας και τον διαμοιρασμό κοινών ανησυχιών. Κάποια από τα λεγόμενά τους ήταν:

«μέσα στο σπίτι είμαστε εμείς σαν ομάδα και αυτά που κάναμε με τις εφημερίδες (...) τα χρώματα δείχνουν την πολυχρωμία του κόσμου και της ομάδας μας», «είμαστε συνδεδεμένες με μία νοητή γραμμή», «κάθε φορά που έφευγα από τις συνεδρίες ένιωθα μία ελπίδα (...) όλες έχουμε δυσκολίες, όμως καμία δεν τα παράτησε, δημιούργησε κάτι όμορφο», «δεν είμαι μόνη μου με αυτές τις σκέψεις και τις ανησυχίες, πήρα συναίσθημα ελπίδας, ζεστασιάς και ηρεμίας, σας νιώθω όλες τόσο κοντά και ένα μεγάλο πέπλο αγάπης έχει δημιουργηθεί στην ομάδα μας».

Στη συνέχεια ρώτησα την ομάδα τι πιστεύει ότι τις προσέφεραν οι συναντήσεις ως προς τέσσερις διαφορετικούς άξονες. Ο πρώτος άξονας ήταν το ότι έγιναν με βάση το εφαρμοσμένο θέατρο και άλλων συμμετοχικών μεθόδων. Οι συμμετέχουσες δήλωσαν πως «η έκφραση καλλιτεχνικά με βοήθησε να εκφράσω τις σκέψεις μου αυθόρμητα και αφιltrάριστα», «δεν σκεφτόμουν έντονα με το μυαλό, αλλά να μιλούσα με το σώμα», «με βοήθησε να καταλάβω καλύτερα πως σκέφτονται οι άλλες από το πώς εκφραζόταν». Έλαβαν την εντύπωση πως υπήρχε εμπιστοσύνη στη διαδικασία και καμία κριτική, έτσι ενώ μπορεί κάποιες να δίσταζαν στην αρχή, «λύθηκαν» στην πορεία. Επίσης, μοιράστηκαν πως μέσω των τεχνών ήρθαν πιο κοντά και η καθεμία έφερνε τη δική της τέχνη. Για παράδειγμα, κάποιες που τραγουδάνε χρησιμοποίησαν τραγούδι, μία που είναι μουσικός εμπνεύστηκε από τη μουσική, δύο που ασχολούνται με το χορό ενέταξαν την κίνηση.

Ο δεύτερος άξονας αφορούσε το ότι οι συναντήσεις έγιναν ομαδοσυνεργατικά. Οι συμμετέχουσες εδώ είπαν πως η αίσθηση και οι απαντήσεις θα ήταν πολύ διαφορετικές αν γινόταν κάτι παρόμοιο ατομικά. Θεώρησαν πως η ομάδα έφερε στο προσκήνιο ποικιλία θεμάτων, τα οποία αναλύθηκαν από πολλές οπτικές γωνίες και με ροή. Συμπλήρωσαν επίσης πως η ομάδα τις βοήθησε να σκεφτούν συνιστώσες που δεν είχαν οι ίδιες στο μυαλό τους και να δομήσουν καλύτερα τη δική τους σκέψη. Όπως ειπώθηκε, «σκέψεις για τέτοια θέματα μπορεί να είναι βαθιά ριζωμένες, οπότε ήταν καλός τρόπος να με ξεκουνήσει ότι υπάρχουν κι άλλες». Μία συμμετέχουσα μοιράστηκε πως «ήταν θεραπευτικό και σπουδαίο να είμαι με άλλες γυναίκες και να βλέπω τις διαφορετικές οπτικές».

Ο τρίτος άξονας αναφερόταν στο πώς λειτούργησαν για εκείνες οι συναντήσεις ως προς τα θέματα που συζητήθηκαν. Η ομάδα απάντησε πως ήταν στοχευμένα, υπήρχε ποικιλία και σε συνδυασμό με την ομάδα βοηθηθήκαμε να εμβαθύνουμε και να εξερευνήσουμε αυτό που βιώνουμε. Μία δήλωσε «βγήκαν πολλά θέματα που με βοήθησαν να καταλάβω τον τρόπο που σκέφτομαι και να εντοπίσω λάθη κάποιες φορές». Συμπλήρωσαν πως είχαν ανάγκη να τα συζητήσουν δεδομένου ότι τις απασχολούν αλλά δεν βρίσκουν την ευκαιρία να τα μοιραστούν. Όπως ακούστηκε, «νιώθω την ανασφάλεια και την πραγματικότητα, οπότε το πού είναι το σπίτι μου, πού νιώθω άνετα είναι και θέμα επιβίωσης, με αγγίζει». Η Βάσια από την άλλη μοιράστηκε πως δε νιώθει την ανάγκη να τα αναλύει όλα, «μου αρέσει κάποια πράγματα να μένουν

αναπάντητα», αλλά ευχαριστήθηκε πολύ που η διαδικασία έγινε μέσω διερεύνησης και δεν έγινε προσπάθεια να δοθεί μία απάντηση.

Ο τέταρτος άξονας εστίασε στον διαμοιρασμό με το κοινό, υπό τη μορφή παράστασης-έκθεσης και συζήτησης. Οι συμμετέχουσες αξιολόγησαν την υλοποίηση παράστασης-έκθεσης ως έναν ουσιαστικό και δημιουργικό τρόπο ολοκλήρωσης των συναντήσεων που προηγήθηκαν. Η Φανή χαρακτήρισε τον διαμοιρασμό «διαφωτιστικό», ενώ η Λίνα προβληματίστηκε για το κατά πόσο οι απόψεις διαφοροποιούνται ανάλογα με το επάγγελμα, καταλήγοντας πως «μάλλον παίζουν ρόλο και άλλοι παράγοντες πέρα από τον οικονομικό/επαγγελματικό στο θέμα της ταυτότητας». Η Γιώτα ανέφερε ότι εμπνεύστηκε να εφαρμόσει παρόμοια μεθοδολογία στους/στις μαθητές/μαθήτριες της, «θα μπορούσα να τους χωρίσω σε ομάδες εστίασης και μετά να κάνουν διαμοιρασμό». Οι συμμετέχουσες σχολίασαν πως υπήρχε πολύ ωραία συνεργασία κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας και εντυπωσιάστηκαν που μέσα σε λίγο χρόνο βγήκε κάτι τόσο καλό: «ξαφνικά αρχίζει η performance και ξέρουμε όλες ακριβώς τι κάνουμε, τελείωσε και λέω δες τι έγινε, εντυπωσιάστηκα». Παράλληλα, αναγνώρισαν τον συμμετοχικό χαρακτήρα της διαδικασίας θεάτρου της επινόησης και Playbuilding: «ήταν βιωματικό», «παράξαμε κάτι σαν κράμα από τις συναντήσεις μας, βγήκε από εμάς και βγήκε τέλειο». Σχολίασαν πως τις βοήθησε η προσέγγισή μου ως ήρεμη και μη αγχωτική. Σχολιάζοντας τη συζήτηση με το κοινό, τους έκανε εντύπωση ότι «όλα τα θέματα που εμείς συζητήσαμε σιγά-σιγά έβγαιναν στην επιφάνεια». Επισήμαναν πως δεν είναι ξεκάθαρο για όλα τα άτομα το φεύγω-μένω, «πολλά είμαστε στο ενδιαμέσο». Σχολιάστηκαν τα λεγόμενα του Μάνου πως δεν μπορεί να φανταστεί να ζει σε μία χώρα που υπάρχει ένα έθνος με θετική χροιά, «τι ωραία να μεγαλώνει κάποιος έτσι». Επίσης, επισημάνθηκε η δήλωση της Λένας ότι η Ελλάδα είναι για τους δυνατούς, ενώ στο Λονδίνο είναι ο εαυτός της, αναδεικνύοντας τις διαφορές προσβασιμότητας και αίσθησης άνεσης στις δύο χώρες, «τι ωραία που μπορεί να νιώθει άνετα κάπου αλλού». Παράλληλα, συζητήθηκαν οι διαφορές φύλου σε σχέση με τις τύψεις: «παρατήρησα μια ανάλυση από τα κορίτσια και μια χαλαρότητα από τα αγόρια», «ίσως είναι άμυνα». Η Δάφνη προβληματίστηκε που δεν έχει αναφορές σε ατάκες από την ελληνική καθημερινότητα, όπως έχουν πολλά άτομα, «μήπως δεν έχω τόσο έντονο το ελληνικό στοιχείο, για αυτό συνδέομαι με άλλους λαούς;». Αναφορικά με ενδεχόμενη επιστροφή στην Ελλάδα, επισημάνθηκε πως η προσδοκία που έχουμε ίσως είναι παρωχημένη, «αν γυρνούσαμε τώρα πίσω, δεν θα είναι όπως όταν πηγαίνουμε διακοπές, ή όπως ήταν

πριν φύγουμε». Υπήρξε αντίλογος στην ιδέα της Ζωής ως χρέος της να επιστρέψει στην Ελλάδα για να βοηθήσει με αυτά που έχει μάθει κοινωνικά. Η Ανθή εξέφρασε φόβο μήπως της πουν «τι θες εσύ; Έρχεσαι από έξω και μας λες...». Η Γιώτα επιβεβαίωσε ανάλογη εμπειρία σε απάντηση που δέχτηκε «ναι, αλλά εδώ είναι Ελλάδα», ενώ η Λίνα διευκρίνισε «δε νιώθω υποχρέωση, έχω προσπαθήσει πολύ. Ναι, η Ελλάδα μας έδωσε παιδεία αλλά και πολλά βαρίδια».

Τέλος, έπειτα από σχόλιο συμμετέχουσας για το ότι η παράσταση μας ανέδειξε επιπλέον θεματικές, μιλήσαμε για το αν το εφαρμοσμένο θέατρο και οι τέχνες αποτελούν ένα μέσο για τη διερεύνηση θεμάτων όπως το συγκεκριμένο. Όλες απάντησαν με σιγουριά θετικά. Σημείωσαν πως συμβάλει σε έναν διαφορετικό τρόπο έκφρασης που πηγάζει από πιο βαθιά και δίνει μία ολιστική προσέγγιση. Όπως μοιράστηκαν, θέματα σαν το δικό μας συνδέονται με το συναίσθημα και οι τέχνες ξυπνούν νέα μονοπάτια μέσα μας, «μπορείς να δουλέψεις με τον ίδιο σου τον εαυτό». Όπως είπε μία συμμετέχουσα, «η τέχνη υπήρχε από την αρχαιότητα ως τρόπος έκφρασης, παίρνει έμπνευση όταν υπάρχουν προβληματισμοί». Η Φανή παραδέχτηκε πως τη βοήθησε πολύ, καθώς συνήθως σκέφτεται με τη λογική ενώ τώρα, «είπα θα κάνω ό,τι μου βγει και λειτούργησε». Η Λίνα παρόλο που δεν προτιμά την καλλιτεχνική έκφραση για εκείνη, ευχαριστήθηκε την έκθεση στο ταλέντο των υπολοίπων και είδε πράγματα να εκφράζονται και να αναλύονται διαφορετικά.

Πριν κλείσουμε, μου έκαναν οι συμμετέχουσες κάποιες ερωτήσεις, μία εκ των οποίων ήταν αν θα έκανα την ίδια έρευνα μόνο με άντρες. Απάντησα θετικά, καθώς και πως θα με ενδιέφερε να ξανά γίνει με άντρες και γυναίκες μαζί. Ολοκληρώσαμε τη συνάντηση με κάτι που θα θέλαμε να δώσουμε στις υπόλοιπες και το δώσαμε με βουβή κίνηση. Αυτά που αντάλλαξαν οι συμμετέχουσες μεταξύ τους ήταν αγκαλιές και καρδιές. Αφού ευχαρίστησα τις συμμετέχουσες και μοιράστηκα μαζί τους το πόσο σημαντική και διαφωτιστική ήταν και για εμένα η συμμετοχή τους, συζητήσαμε πως θα θέλαμε να κρατήσουμε επαφή και ίσως να κάνουμε κάτι παραπλήσιο ξανά στο μέλλον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

6. Συζήτηση-Συμπεράσματα

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, μέσω της θεματικής ανάλυσης, τα ευρήματα της έρευνας χωρίζονται σε επτά κατηγορίες και συνομιλούν με τη θεωρία, με τις συνεντεύξεις, με το κοινό και με τον αρχικό μου προβληματισμό. Οι κατηγορίες που προκύπτουν είναι: η σχέση με το σπίτι και το αίσθημα του ανήκειν, το δίλημμα διαμονής ή διαφυγής από το Λονδίνο και η σχέση που αυτή η απόφαση έχει με την Ελλάδα, το πώς διαμορφώνεται η ταυτότητά μας και ο επιπολιτισμός, το πώς λειτούργησε το εφαρμοσμένο θέατρο και η συμμετοχική έρευνα-δράση, οι διαφορές μεταξύ των αρχικών και τελικών συνεντεύξεων, το τι νέο βγήκε από τη συνομιλία με το κοινό και το πώς απαντά η έρευνα στον αρχικό μου προβληματισμό.

6.1. Η σχέση μας με το σπίτι και αίσθημα του ανήκειν

«Τελικά πού και πότε βρίσκεται το σπίτι;», είναι ένα ερώτημα που θέτει ο Suh στην έκθεσή του *The Genesis Exhibition: Walk the House*. Τα ερωτήματα του τι είναι σπίτι και τι μας κάνει να αισθανόμαστε ότι ανήκουμε συνδέονται με το αντίστοιχο ερευνητικό ερώτημα του πώς αντιλαμβάνονται οι συμμετέχουσες τις έννοιες «σπίτι» και «ανήκειν» και ήταν αυτά με τα οποία ξεκίνησαν οι συναντήσεις μας αλλά επέστρεφαν στις συζητήσεις μας καθ' όλη τη διάρκεια. Όπως προέκυψε, η αίσθηση του σπιτιού απαντούσε στην αίσθηση του ανήκειν και το αντίστροφο. Αυτή η αίσθηση ταυτίστηκε με τις έννοιες της ασφάλειας και της ελευθερίας έκφρασης και ύπαρξης, «εκεί που μπορώ να είμαι ο εαυτός μου» ή «εκεί που μπορώ να βρω τον εαυτό μου», ή «εκεί που θέλω να επιστρέφω», όπως ακούστηκε στις συναντήσεις. Παρομοίως, ο Coccia (2024, σ. 2), το χαρακτηρίζει ως ένα σύνολο από αντικείμενα, ανθρώπους και τοίχους που μετασχηματίζεται σε έναν δικό μας κόσμο, τον χώρο όπου επιστρέφουμε κάθε μέρα, «τον τόπο επιστροφής μας». Η Yuval-Davis (2011), εξήγησε πως το αίσθημα του ανήκειν αναφέρεται σε μία αίσθηση «σπιτιού» που συνδέεται με την ασφάλεια και την ελπίδα για το μέλλον, αλλά δίνει χώρο και σε συναισθήματα θυμού, ντροπής και αγανάκτησης. Είναι λοιπόν, όπως εξέφρασαν την ανάγκη να αναζητήσουν οι συμμετέχουσες, ο χώρος που τις δέχεται όπως είναι, στα καλά και τα άσχημα, και

τους προσφέρει την ασφάλεια να εκφράσουν αυτά τα συναισθήματα χωρίς δισταγμό. Είναι και το μέρος που χωράει τα αντικείμενά μας. Στη συνάντηση που χρησιμοποιήσαμε αντικείμενα, όλες εκφράσαμε τη σύνδεσή μας με αυτά μέσω σωματικής επαφής, κυρίως αγκαλιάς. Μας δίνουν την ευκαιρία να χαλαρώσουμε, να συγκινηθούμε και να συνδεθούμε.

Είναι γεγονός πως οι συμμετέχουσες συσχέτισαν τα αισθήματα σπιτιού και τα αισθήματα ανήκειν με ανθρώπους. Περιγράφει ο Coccia (2024), πως το να ζεις κάπου σημαίνει ότι ξεκινάς μια τόσο έντονη σχέση με ορισμένα πράγματα και με συγκεκριμένους ανθρώπους που σου προκαλεί ευτυχία. Παράλληλα, οι άνθρωποι που για εμάς αποτελούν το σπίτι, είναι αυτοί που μας προκαλούν τα συναισθήματα της ασφάλειας και της ελευθερίας. Ταυτόχρονα, το τι είναι σπίτι «είναι τελικά μια πολύ δύσκολη ερώτηση» όπως δήλωσε μία συμμετέχουσα. Ίσως επειδή είναι «διαρκώς μεταβαλλόμενο και συνεχίζει να εξελίσσεται», όπως το ορίζει ο Suh (2025). Ταυτόχρονα συνδέεται με μνήμες, σχέσεις και μετακινήσεις, καθώς και με την τοποθέτησή μας στον κόσμο (Suh 2025· Yuval-Davis, 2011), τα οποία επίσης μπορεί να μεταβάλλονται.

Όπως είδαμε να αναφέρεται στη βιβλιογραφία, η αίσθηση του σπιτιού και η αίσθηση του ανήκειν αποκτούν νόημα με την εμπειρία της απουσίας (Yuval-Davis, 2011). Συνεπώς, με τον τρόπο αυτό, μπορεί κάποια να συνειδητοποιήσει αυτή την αίσθηση όταν λείπει από κάποιον τόπο. Στο παράδειγμα της Γιώτας, έφυγε από το Λονδίνο, δοκίμασε να ζήσει στην Ελλάδα, αλλά συνειδητοποίησε πως δεν ήταν αυτό που ήθελε. Τη στιγμή που επέστρεψε στο Λονδίνο αισθάνθηκε απευθείας ότι ανήκει εδώ, αυτό είναι το σπίτι της. Όπως αναφέρθηκε από τον Coccia (2024), μέσα από τη μετακόμιση επαναξιολογούμε τα στοιχεία που στηρίζουν την ταυτότητά μας. Κάτι παρόμοιο περιεγράφηκε από τη Δάφνη, η οποία μοιράστηκε πως κάθε φορά που λείπει για διακοπές και επιστρέφει στη γειτονιά της, αισθάνεται ότι είναι στο σπίτι της.

6.2. Δίλημμα μένω-φεύγω. Η Ελλάδα τρώει τα παιδιά της;

Όλες οι συμμετέχουσες στην έρευνα ανήκουν στην κατηγορία μεταναστριών υπό τον όρο «brain-drain» (διαρροή εγκεφάλων). Όλες ολοκλήρωσαν προπτυχιακές πανεπιστημιακές σπουδές στην Ελλάδα και όλες είναι κάτοχοι μεταπτυχιακών που απέκτησαν στην Αγγλία, επομένως, ως επί το πλείστον, ήρθαν στο Λονδίνο για καλύτερες συνθήκες και όχι για βιοποριστικούς ή αναγκαστικούς λόγους. Η έρευνα

του Mitsakis (2017), σημείο της οποίας συζητήθηκε σε μία από τις συναντήσεις μας, δείχνει πως το 99% των Ελλήνων του Ηνωμένου Βασιλείου που συμμετείχε σε αυτή θα επέστρεφε κάποτε στην Ελλάδα. Αυτό το «κάποτε» προέκυψε και στις δικές μας συναντήσεις με όλες τις συμμετέχουσες να λένε πως κάποτε ίσως να επέστρεφαν. Κάποιες ήταν πιο σίγουρες για αυτή την επιλογή, για κάποιες ήταν πιο αμφίβολο, αλλά καμία δεν το απέκλεισε. Θα γυρνούσαν όμως, όπως συμφωνεί και η παραπάνω έρευνα, μόνο κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, αν είχαν μία δουλειά που ανταποκρίνεται στις δυνατότητές τους και στις μισθολογικές τους ανάγκες, αν μπορούσαν να εκπληρώσουν ένα πλάνο του να ανοίξουν μία δικιά τους μικρή επιχείρηση, στα γεράματα τους, αλλά κυρίως αν στην Ελλάδα υπήρχε αξιοκρατία και μία δεκτική και συμπεριληπτική νοοτροπία. Όπως κατέθεσαν οι συμμετέχουσες, «αν είχα την ίδια δουλειά σίγουρα θα πήγαινα», «θα πήγαινα κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, να έκανα κάτι δικό μου στην εξοχή», «θα πήγαινα, αλλά η καθημερινότητα δεν είναι συμπεριληπτική και υπάρχει αναξιοκρατία». Όπως προκύπτει από τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο θεωρητικό μέρος, τα τελευταία χρόνια, οι λόγοι που οδηγούν στη μετανάστευση των νέων βασίζονται σε χρόνιες παθολογίες, όπως η έλλειψη αξιοκρατίας, η διαφθορά, οι περιορισμένες δυνατότητες επαγγελματικής εξέλιξης, οι δυσμενείς εργασιακές συνθήκες και τα μεγέθη ανεργίας (Mitsakis, 2017· Χάλαρη & Κουτάντου, 2020). Ακόμα και με την υποτιθέμενη συνθήκη του να είχαν μια δουλειά ίδια με αυτή του Λονδίνου και με τις ίδιες απολαβές, οι περισσότερες συμμετέχουσες εξέφρασαν προβληματισμούς ως προς την επιλογή της επιστροφής λόγω των υπόλοιπων παραγόντων, «με πνίγει η νοοτροπία», «δεν αισθάνομαι ασφαλής, υπάρχει καταπίεση και μη αποδοχή». Μάλιστα, τόνισαν τη δυσκολία και την έλλειψη αμεροληψίας που θα αντιμετώπιζαν αν επέστρεφαν για εργασία στην Ελλάδα, ιδίως στον τομέα της εκπαίδευσης ή των τεχνών, παραθέτοντας παραδείγματα γνωστών τους, «τους δασκάλους μας έχουν του πεταματού», «ξέρω από γνωστούς μου ότι δυσκολεύονται, δεν υπάρχει αξιοκρατία». Συγκεκριμένα, αναφέρθηκαν στα δυσανάλογα ωράρια, στην απουσία σεβασμού του εργασιακού ωραρίου, στη μη ανταπόκριση του μισθού και των γνώσεων που θα μπορούσαν να διαθέσουν, στην αίσθηση υπεροψίας προς άτομα που επιστρέφουν από το εξωτερικό, στον φυλετικό ρατσισμό, «δεν υπάρχει καλή διαχείριση πόρων», «σίγουρα στην εργασία η νοοτροπία είναι πρόβλημα», «δεν θα άκουγαν εμένα που ήρθα από έξω, θα έπρεπε εγώ να μπω στα κουτάκια τους». Παρομοίως, όπως παρουσιάζεται στην έρευνα της Fotiadou (2017), η διάθεση των Ελλήνων επαγγελματιών του Λονδίνου να μεταφέρουν γνώσεις στην Ελλάδα με την

επιστροφή τους σε αυτή, επηρεάζεται από πολιτισμικά εμπόδια και τη νοοτροπία των συμπατριωτών τους.

Κάποιες συνέδεσαν το «βάρος» της νοοτροπίας με ένα τραύμα που πιθανόν να κουβαλάνε, το οποίο πηγάζει από το οικογενειακό τους περιβάλλον και τις κάνει να «ρίχνουν μαύρη πέτρα πίσω τους», όπως ειπώθηκε. Σύμφωνα με έρευνες των Mrvoljak-Theodoropoulou, Gari, & Mylonas (2020) και Dagkouli-Kyriakoglou (2021), η γονεϊκή ψυχολογική πίεση και ο υπερβολικός έλεγχος των ελληνικών οικογενειών, σε συνδυασμό με την εξάρτηση που δημιουργεί η οικονομική και στεγαστική στήριξη της οικογένειας και το υποδόριο χρέος προσφοράς-ανταμοιβής που αυτή συνεπάγεται, μπορούν να μειώσουν την αυτονομία των παιδιών και μετέπειτα ενηλίκων, οδηγώντας σε δυσκολίες στις σχέσεις, στη λήψη αποφάσεων και στη δημιουργία ενοχών κατά την ενήλικη ζωή. Επομένως, όταν αναφερόμαστε σε παθογένειες, εννοούμε κοινωνικές αλλά και οικογενειακές. Από ό,τι φαίνεται ο συνδυασμός αυτών είναι που απαντάει στο ερευνητικό ερώτημα που προέκυψε κατά τη διάρκεια της έρευνας, τι μας κρατάει στο Λονδίνο. Μάλιστα, πολλές δηλώσαμε πως όταν γυρνάμε στο σπίτι της οικογένειάς μας παρατηρούμε να μπαίνουμε σε έναν άλλο ρόλο που θυμίζει το πώς ήμασταν μικρές, έναν ρόλο υποτακτικό και αμυντικό. Όπως τονίζει ο Coccia (2024, σ. 22), ακόμη και με τους ίδιους μας τους γονείς, το να νιώθουμε «σαν στο σπίτι μας» απαιτεί τεράστια πνευματική και σωματική προσπάθεια και ατελείωτες στρατηγικές. Σε μία εκ των συναντήσεων με τις συμμετέχουσες, παρουσιάστηκε μία σκηνή που παρομοίασε το δίλημμα μένω-φεύγω ως μια ζυγαριά που τελικά ισορροπεί βρίσκοντας την ελευθερία, «αυτό που είναι σημαντικό είναι να είμαστε ελεύθερες παντού». Το προνόμιο της μετανάστευσης βιοτικού ύψους που αφορά την ομάδα μας και οφείλεται κυρίως στην επιλογή μετεγκατάστασης με σκοπό τη βελτίωση της ποιότητας ζωής μας. Όπως είπε μια συμμετέχουσα, «δεν έχουμε ρίζες όπως τα δέντρα» και είμαστε τυχερές που έχουμε τη δυνατότητα να το λέμε αυτό.

6.3. Ταυτότητα, διασπορά και επιπολιτισμός

Η ταυτότητα βιώνεται ως διαδικασία συνεχούς εμπλουτισμού, ωρίμανσης και αλλαγής κατά τη διάρκεια της ζωής μας (Fishman, στο Τσοκαλίδου, 2005 σ. 16). Κυρίως όταν αναφερόμαστε σε άτομα που έχουν μεταναστεύσει, όπως επισημάνθηκε στο θεωρητικό μέρος, συντελείται μία συνεχής διαπραγμάτευση της ταυτότητας και μία αέναη αναζήτησή της (Chambers, 1994). Στο θεωρητικό μέρος προσεγγίστηκε η εκ των έσω

και εκ των έξω προσέγγιση της ταυτότητας (Κουτσούμπα, 2002). Στη διάρκεια των συναντήσεων, οι συμμετέχουσες μοιράστηκαν κυρίως την εκ των έσω προσέγγιση και σε λίγες περιπτώσεις την εκ των έξω –όταν, για παράδειγμα, περιέγραψαν πως ο περίγυρός τους στην Αγγλία τις αντιμετωπίζει θετικά ως Ελληνίδες. Όπως προέκυψε από τις συναντήσεις με τις συμμετέχουσες, η ταυτότητά μας είναι ένα συνονθύλευμα από ελληνικά χαρακτηριστικά και συνήθειες ή συμπεριφορές που έχουμε υιοθετήσει στη ζωή μας στο Λονδίνο. Τα παραπάνω έχουν διαμορφώσει το ποιες είμαστε σήμερα, την παρούσα περίοδο. Οι φωτογραφίες που τραβήξαμε στο πλαίσιο του photovoice, είναι ένα εμφανές παράδειγμα που αποτυπώνει την ανάμειξη των ταυτοτήτων μας. Υπήρχε φωτογραφία που έδειχνε γειτονιά του Λονδίνου, άλλη που έδειχνε ένα ρόδι ως ελληνικό έθιμο, άλλη που έδειχνε ένα μπαλκόνι στην Αγγλία που θυμίζει το μπαλκόνι στην Ελλάδα, άλλη που έδειχνε αγγλικό τσάι ως νέα συνήθεια και άλλη τη συνήθεια του αγγίγματος από την Ελλάδα που περιορίζεται στην Αγγλία. Όταν ρωτήθηκαν για το πώς προσδιορίζουν τη ταυτότητά τους ως Ελληνίδες στο Λονδίνο, οι περισσότερες αυτοπροσδιορίστηκαν ως πολίτισσες του κόσμου, αλλά και Ελληνίδες, και κάτοικοι Λονδίνου, και Ελληνίδες στο Λονδίνο. Καμία δεν είπε πως είναι μετανάστρια και καμία δεν είπε πως είναι Βρετανή. Όπως επιβεβαιώθηκε στο άρθρο της Chalari, (2025), οι Έλληνες και Ελληνίδες στο Λονδίνο ως πολίτες της ΕΕ, προτιμούν όρους όπως «πολίτες του κόσμου» ή «Ευρωπαίοι πολίτες» και αποφεύγουν να αυτοπροσδιορίζονται ως «μετανάστες» ακόμα και μετά το Brexit.

Το πώς βιώνουν την ταυτότητά τους οι συμμετέχουσες, έχει επηρεαστεί από το φύλο τους σε κάποιο βαθμό, όπως φάνηκε. Πρόκειται για την πολυπλοκότητα των κοινωνικών μας εμπειριών, όπως επισημαίνεται παραπάνω από την Boukounala (2023), και τη διαθεματικότητα που επηρεάζει την ταυτότητά μας και μας διαφοροποιεί κοινωνικά. Στις σκηνές που οι συμμετέχουσες δημιούργησαν κατά την όγδοη συνάντηση, φανερώθηκε να αισθάνονται συχνά πως πρέπει να κρύβουν την ευαλωτότητά τους, ώστε να μην θυματοποιούνται. Επίσης θεωρούν ότι χρειάστηκε να προσπαθήσουν περισσότερο ώστε να καταφέρουν να πετύχουν τους στόχους τους, σε θέματα δουλειάς, σε θέματα επίλυσης διαδικαστικών θεμάτων. Όπως σημειώνεται στη διατριβή της Δρογάρη (2019), συχνά οι γυναίκες για να ακουστούν πρέπει να υιοθετήσουν ανδρικές συμπεριφορές ή να συμμορφωθούν στις οδηγίες των ανδρών, ενώ συχνά τοποθετούνται σε ρόλους φροντίδας. Αυτό συνδέεται με το μέρος των συναντήσεών μας που αναφέρθηκε στις τύψεις. Κάποιες από εμάς αισθανθήκαμε πως

η οικογένειά μας, μας έχει «φυτρώσει» το συναίσθημα τύψεων. Όπως είπε χαρακτηριστικά η Φανή, «εγώ νουθετήθηκα να νιώθω τύψεις, η γιαγιά μου έλεγε: εσύ θα με κοιτάξεις». Επομένως, είναι σα να υπάρχει μία προσδοκία από τις γυναίκες να αποκτήσουν έναν φροντιστικό ρόλο. Από την άλλη, παρατηρήσαμε πως στη συνομιλία με το κοινό, κανένα από τα αγόρια της παρέας δεν εξέφρασε το συναίσθημα των τύψεων ή της νοσταλγίας προς την οικογένεια.

Σημαντικό θέμα που αναδείχθηκε και αφορούσε μεγάλο μέρος των συναντήσεών μας ήταν αυτό των κοινωνικών μας συναναστροφών και το πώς αυτό επηρεάζει την αίσθηση της ταυτότητάς μας. Παρατηρήθηκε πως όλες, εκτός μιας συμμετέχουσας, προτιμάμε, είτε εκούσια, είτε ακούσια, την κοινωνική συναναστροφή με άτομα που μιλάνε ελληνικά. Μάλιστα, οι περισσότερες αισθανόμαστε πως πλέον συνδεόμαστε καλύτερα με την ομάδα ανθρώπων που ονομάζονται Ελληνίδες της διασποράς. Η συναναστροφή αυτή συναρτάται με τη χρήση της ίδιας γλώσσας καθώς μας είναι πιο εύκολο, αβίαστο και ξεκούραστο να εκφραστούμε στα ελληνικά. Σύμφωνα με τις Τσοκαλίδου & Παπαρούση, (2005), η γλώσσα αποτελεί βασικό φορέα ταυτότητας. Η Ανθή μοιράστηκε πως στην κοινωνική της ζωή θα άλλαζε το να φέρει τις φίλες της στο Λονδίνο. Η ίδια δήλωσε πως επισκέπτεται την Ελλάδα πάνω από τέσσερις φορές τον χρόνο. Στο θεωρητικό μέρος εξηγείται ότι οι δεσμοί των μεταναστριών με την οικογένεια και τον κοινωνικό περίγυρο, μαζί με τη διαρκή κινητικότητα, μπορούν να οδηγήσουν σε επιστροφή στην πατρίδα, πρόθεση που περιγράφεται ως «νόστος» (Χάλαρη & Κουτάνου, 2020).

Μέσα από τις συναντήσεις, προκύπτει πως όλες μας βρισκόμαστε κάπου ενδιάμεσα. Κάπου που καμία μας δεν μπορεί να περιγράψει ακριβώς. Κάπου που η περιγραφή αυτή κάθε φορά λίγο αλλάζει. Όπως σημειώθηκε στο θεωρητικό μέρος, η εμπειρία της μετανάστευσης και των διασπορικών πραγματικοτήτων, αποτελεί διαδικασία συνεχούς ανασηματοδότησης και διαπραγμάτευσης της ταυτότητας, μια ένταση ανάμεσα στο «εδώ» και το «εκεί» (Τσοκαλίδου & Παπαρούση, 2005). Είναι αυτό που περιέγραψε η Chalari (2025), κινούμαστε ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς πολιτισμούς, χωρίς να ανήκουμε ολοκληρωτικά σε κανέναν. Η συνθήκη η οποία βιώνουμε, η καθεμία με διαφορετικό τρόπο, είναι μάλλον αυτή του επιπολιτισμού, όπως αναλύθηκε στο θεωρητικό μέρος. Η διαδικασία, δηλαδή, «ανοικοδόμησης μιας καινούργιας ύπαρξης» μέσα από τη σύμμεξη δύο πολιτισμών και τη δημιουργία νέων μικτών προτύπων (Φιλιππίδου, Κουτσούμπα, & Τυροβολά, 2022· Διαλεκτόπουλος, 2020). Ίσως αυτός να

είναι και ο λόγος που αισθανόμαστε πιο οικεία με τους Έλληνες της διασποράς, επειδή βρίσκονται σε ένα αντίστοιχο μεταίχμιο όπως εμείς. Είναι ο εαυτός μας που συνδέεται με τη ζωή μας πριν φύγουμε από την Ελλάδα και «θυμάται» τις ασχολίες με χόμπι, δραστηριότητες, μικρές και μεγάλες επιτυχίες, ανέμελες στιγμές, όπως φάνηκε στις εικόνες που παρουσίασε η ομάδα. Ταυτόχρονα, είναι ο εαυτός μας που βρήκε ποια είναι, ωρίμασε, προσπάθησε και κατάφερε, είναι ικανοποιημένη αυτή τη στιγμή. Όπως έγραψαν στα ελεύθερα κείμενα: «Λονδίνο, η πόλη που με σύστησε στον εαυτό μου», «εδώ βρήκα τον εαυτό μου, ανακάλυψα κομμάτια του που δεν ήξερα ότι υπήρχαν», «είναι αυτό που κατόρθωσε και πάσχισες να δημιουργήσεις». Συντελείται λοιπόν μέσα μας μία «μετάβαση ταυτότητας» καθώς οι προσωπικές και κοινωνικές μας συνθήκες μεταβάλλονται, ωθώντας μας να επαναπροσδιορίσουμε την αίσθηση του εαυτού μας (Chalari, 2025).

6.4. Πώς λειτούργησε το εφαρμοσμένο θέατρο και η συμμετοχική έρευνα-δράση μέσω των τεχνών;

Λαμβάνοντας υπόψη τη συμμετοχή της ομάδας, τη διάθεση και συνέπεια στο να παραβρίσκονται όλα τα μέλη στις συναντήσεις, τα λεγόμενά τους και κυρίως το πόσο δέθηκαν μεταξύ τους, αποδείχθηκε τόσο για εμένα ως ερευνήτρια-εμπυχωτρία, όσο και για τις συμμετέχουσες αλλά και για την κριτική φίλη, πως η διαδικασία διεξαγωγής της έρευνας μέσω του εφαρμοσμένου θεάτρου ήταν κάτι που λειτούργησε. Ταυτόχρονα, βγήκαν πολλές θεματικές που αφορούν την εθνοπολιτισμική μας ταυτότητα, αναδυόμενοι άξονες που συνδέονταν με τις συζητήσεις και θέματα που απασχόλησαν περισσότερο ή λιγότερο τις συμμετέχουσες. Η χρήση του θεάτρου της επινόησης, το playbuilding, η χρήση αντικειμένων, το κουκλοθέατρο, οι τεχνικές από το θέατρο του καταπιεσμένου, η χρήση φωτογραφιών, τα ελεύθερα κείμενα, όλα μέσα από το πρίσμα θεατροπαιδαγωγικών πρακτικών, αποτέλεσαν μέσα ώστε να εκφραστούν οι συμμετέχουσες, να επιτευχθεί η συλλογή δεδομένων και να παραχθεί ένα τελικό καλλιτεχνικό προϊόν που μοιράστηκε με κοινό. Οι συμμετέχουσες δήλωσαν πως η χρήση του εφαρμοσμένου θεάτρου για τη διερεύνηση των θεμάτων μας συνέβαλε σε έναν διαφορετικό τρόπο έκφρασης που πηγάζει από μέσα τους, δίνει μία ολιστική προσέγγιση και τους επιτρέπει να εκφράζονται αυθόρμητα καθώς ανακαλύπτουν καλύτερα τον εαυτό τους. Μάλιστα, όπως είπε μία συμμετέχουσα, «η τέχνη υπήρχε από την αρχαιότητα ως τρόπος έκφρασης». Όπως συμφωνεί και η Κατσαρίδου (2021, σ. 290), «μέσω των τεχνών πολλές φορές επιτυγχάνει κάνεις να

αισθανθεί ότι δεν μπορεί να δει καθαρά». Έτσι, δίνεται απάντηση στο σχετικό ερευνητικό ερώτημα καθώς το εφαρμοσμένο θέατρο φαίνεται να λειτουργεί ως μέσο για τη διερεύνηση του συγκεκριμένου θέματος.

Αναφερόμενες στον τρόπο εμπύχωσης και διεξαγωγής της έρευνας, οι συμμετέχουσες δήλωσαν πως αισθάνθηκαν ασφαλείς, χωρίς να κρίνονται και κατάφεραν να εμπιστευτούν τη διαδικασία και την ομάδα. Φάνηκε λοιπόν να επιτεύχθηκαν και οι τέσσερις έννοιες που περιλαμβάνει ο όρος «ασφαλής χώρος» (safe space), κατά τη Hunter (2008). Παράλληλα, η ομαδοσυνεργατική διαδικασία που επιτεύχθηκε μέσω της εμπύχωσης, βοήθησε την ομάδα να μοιραστεί και να ακούσει ποικιλία θεμάτων, να συνδεθεί και να ανακαλύψει καλύτερα τον εαυτό της, να δημιουργήσει, θα έλεγα, μία μικρή κοινότητα. Μάλιστα, συμμετέχουσες που δε γνωρίζονταν μεταξύ τους, κανόνισαν μαζί συναντήσεις –εκτός των δικών μας– και πέντε άτομα από την ομάδα συμφωνήσαμε να παραβρεθούμε σε ένα σωματικό εργαστήριο μέσα στον Οκτώβριο. Σύμφωνα με τους Θωίδη (2007) και Bauman (2001), μέσα από την εμπύχωση στο πλαίσιο μιας ομάδας, ενισχύεται η συνεργασία, η έκφραση και η δημιουργικότητα των ατόμων, καθώς καλλιεργείται μια κοινότητα ασφάλειας, κατανόησης και αλληλεγγύης. Υπό αυτό το πρίσμα πολλές συμμετέχουσες αναφέρονταν στις συναντήσεις ως συνεδρίες, θεώρησαν ότι λειτούργησαν θεραπευτικά και ενδυναμωτικά ενώ ένιωθαν ότι δεν ήθελαν να απουσιάσουν από αυτές.

Οι συμμετέχουσες ευχαριστήθηκαν τη δημιουργία καλλιτεχνικού προϊόντος και εξέλαβαν τον συμμετοχικό χαρακτήρα της διαδικασίας λέγοντας πως ήταν «βιωματικό, συμμετείχαμε όλες, φτιάξαμε κάτι σαν κράμα από τις συναντήσεις μας, βγήκε από εμάς». Επομένως φάνηκε πως ερευνήτρια-εμπυχώτρια και συμμετέχουσες λειτουργήσαμε ως συνεργάτιδες και συν-δημιουργοί στο πλαίσιο του Playbuilding και της συμμετοχικής έρευνας (Katsaridou & Vio, 2025· Leavy, 2020). Ο διαμοιρασμός μεταξύ της ομάδας είχε κοινά με την προφορική ιστορία, όπως περιγράφεται από τη Leavy (2011), καθώς μέσω συνεργατικής ανταλλαγής δεδομένων μοιράστηκαν προσωπικές εμπειρίες, αναμνήσεις γεγονότων, στάσεις, αξίες, πεποιθήσεις, γνώμες και προοπτικές. Ταυτόχρονα, ο διαμοιρασμός με το κοινό και το άνοιγμα συζήτησης παραπέμπει στο εθνόδραμα με ζωντανή παράσταση των εμπειριών των συμμετεχουσών και δημιουργώντας χώρο για διάλογο μεταξύ κοινού και ομάδας (Saldaña, 2005).

6.5. Αρχικές συνεντεύξεις, τελικές συνεντεύξεις. Υπήρξε μετατόπιση;

Αυτό που συνειδητοποίησα έπειτα από τις τελικές συνεντεύξεις ήταν πως οι τελευταίες απαντήσεις των συμμετεχουσών παρουσίαζαν μεγαλύτερη συμφωνία μεταξύ τους. Επίσης, στη δεύτερη συνέντευξη ο τρόπος περιγραφής των απαντήσεων ήταν πιο συγκεκριμένος. Ήταν σαν οι συναντήσεις που μεσολάβησαν να λειτούργησαν, ώστε να βάλουν τις σκέψεις σε λόγια. Μέσα από τη συνομιλία και τον καλλιτεχνικό διάλογο, κατανοήσαμε τον εαυτό μας και τη θέση μας ως προς τις θεματικές που συζητήθηκαν. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω λοιπόν, η αναπαράσταση της πραγματικότητας μέσα από την τέχνη δημιουργεί επικοινωνιακά νοήματα προσκαλώντας νέες οπτικές και τρόπους σκέψης (Κατσαρίδου, 2021· Leavy, 2020). Συγκεκριμένα, στην ερώτηση «τι είναι σπίτι;», οι απαντήσεις τη δεύτερη φορά συμφωνούσαν σε λέξεις-φράσεις όπως: ασφάλεια, αποδοχή, άνθρωποι, κάτι που εξελίσσεται, ενώ, την πρώτη φορά δεν υπήρχαν πολλές απαντήσεις που συνέπιπταν μεταξύ τους. Στην ερώτηση «συνδέεται το σπίτι με έναν τόπο;», η απάντηση τη δεύτερη φορά ήταν πιο ξεκάθαρη με τις περισσότερες να απαντούν τελικά θετικά, λέγοντας πως μάλλον συνδέεται με έναν τόπο αφού ο τόπος δημιουργεί αναμνήσεις και συνδέεται με ανθρώπους. Στην ερώτηση «πώς νιώθετε την ταυτότητά σας ως Ελληνίδες στο Λονδίνο;», ξανά φάνηκε πως η δεύτερη συνέντευξη έδωσε απαντήσεις που έχουν βάλει τις σκέψεις των συμμετεχουσών σε μία σειρά («πολίτης του κόσμου, κάτοικος Λονδίνου κλπ»). Σα να κατάλαβαν την ερώτηση καλύτερα. Σαν οι συναντήσεις που μεσολάβησαν να τις βοήθησαν να καταλάβουν το κάθε μέρος της ερώτησης ξεχωριστά, τι είναι η ταυτότητα, τι σημαίνει είμαι Ελληνίδα, τι σημαίνει είμαι κάτοικος του Λονδίνου. Η επόμενη ερώτηση ήταν «θα γυρνούσατε πίσω στην Ελλάδα;». Σε αυτή την ερώτηση δεν υπήρχε μεγάλη μετατόπιση στις απαντήσεις, καθώς και στις δύο περιπτώσεις καμία δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο. Η τελευταία ερώτηση αφορούσε τις προσδοκίες τους για τις συναντήσεις και φάνηκε πως για τις περισσότερες οι προσδοκίες τους συναντήθηκαν, για κάποιες ξεπέρασαν τις αρχικές σκέψεις, κάποιες που δεν ήξεραν τι να περιμένουν συζήτησαν το τι τους έδωσε η διαδικασία, «μου άρεσε που σκεφτόμαστε διαφορετικά, είναι τέλειο», «συνήθως οι σκέψεις μου είναι συγκεκριμένες, οι συναντήσεις με βοήθησαν να δω ότι υπάρχει και μια άλλη πλευρά», «ήταν απίστευτη εμπειρία ότι μοιραστήκαμε ίδιους προβληματισμούς».

6.6. Ταυτίστηκαν οι συναντήσεις μας με τα λεγόμενα του κοινού και τι νέο βγήκε;

Μέρος της ερευνητικής διαδικασίας αποτέλεσε ο διαμοιρασμός μίας παράστασης-έκθεσης με το κοινό και η συζήτηση που ακολούθησε. Σε συζήτηση που ακολούθησε με τις συμμετέχουσες σχετικά με το τι ειπώθηκε με το κοινό, εντυπωσιαστήκαμε με το γεγονός ότι σχεδόν όλα τα θέματα που εμείς συζητήσαμε σε οκτώ συναντήσεις, ένα-ένα προκύπτan από τη συνομιλία με το κοινό. Κάποιες επιπλέον θεματικές που γεννήθηκαν από το κοινό ήταν η αίσθηση του Πάνου πως στην προσπάθειά του να μοιραστεί την ελληνική του ταυτότητα με τη σύντροφό του, που δεν είναι Ελληνίδα, αισθάνεται πιο Έλληνας καθώς, για παράδειγμα, θέλει να μαγειρεύει ελληνικά φαγητά και να μοιράζεται ελληνικές ταινίες. Δεν υπήρχαν άλλα άτομα από το κοινό ή από τις συμμετέχουσες με παρόμοια εμπειρία, ώστε να συζητηθεί περαιτέρω.

Ένα επιπλέον θέμα αφορούσε την εμπειρία του Μάνου, μεγαλωμένου στο Λονδίνο, που δεν μπορεί να διανοηθεί πως άνθρωποι που μεγαλώνουν σε χώρες όπως την Ελλάδα, μεγαλώνουν με μία κουλτούρα.

Επιπλέον, έγινε εκτενής λόγος για τον τρόπο διασκέδασης των Άγγλων με κατανάλωση αλκοόλ και ναρκωτικών ως κάτι που πιθανόν επηρεάζει την αποφυγή κοινωνικών συναναστροφών μαζί τους. Το αντικείμενο αυτό είχε αναφερθεί σε μία από τις ομαδικές μας συναντήσεις αλλά δε συζητήθηκε εκτενώς. Για κάποιο λόγο φάνηκε να απασχολεί την ομάδα κοινού και ίσως θα μπορούσε να αποτελέσει θέμα για μελλοντική έρευνα.

Κάτι που παρατηρήθηκε ήταν η διαφορά που υπήρχε μεταξύ αντρών και γυναικών στο θέμα τύψεων και νοσταλγίας σχετικά με τις οικογένειές μας στην Ελλάδα.

Θέμα συζήτησης αποτέλεσε η εξομολόγηση μέλος του κοινού πως στο Λονδίνο κατάφερε να βρει τον εαυτό της, γιατί στην Ελλάδα ένιωθε αδύναμη. Έτσι, αναφερθήκαμε στην απουσία προσβασιμότητας σε υπηρεσίες στην Ελλάδα και πόσο αυτό περιορίζει κάποια άτομα.

Τέλος, όταν μέλη του κοινού τόνισαν τον συγκυριακό χαρακτήρα του ότι ζουν τώρα στο Λονδίνο, οδήγησε τη Γιώτα να συνειδητοποιήσει ότι δεν χρειάζεται να πιέζεται για το πού πρέπει να μείνει, «σα να μου ήρθε μια αναλαμπή, είμαι εντάξει εδώ που είμαι

και αν το φέρουν οι συγκυρίες και πάω στην Ελλάδα ή αλλού, θα είναι οκ. Είχα πίεση χωρίς να χρειάζεται να πάρω μία απόφαση».

6.7. Πώς απαντά η έρευνα στον αρχικό προσωπικό μου προβληματισμό

Ξεκίνησα την παρούσα εργασία παραθέτοντας τον προσωπικό μου προβληματισμό από τον οποίο γεννήθηκε η ιδέα για την έρευνα. Εκεί, αναφέρομαι στο περίεργο συναίσθημα μιας εσωτερικής αλλαγής που βίωνα και βιώνω και μιας αίσθησης ότι είμαι κάπου στη μέση, μεταξύ Ελλάδας και Αγγλίας, αλλά κι όχι μόνο. Τώρα ξέρω πως αυτοί μου οι προβληματισμοί έχουν όνομα. Πρόκειται για μια διαδικασία μετάβασης ταυτότητας που συντελείται, καθώς οι προσωπικές και κοινωνικές συνθήκες μεταβάλλονται, ωθώντας στον επαναπροσδιορισμό της αίσθησης του εαυτού μου (Chalari, 2025). Συγκεκριμένα, σε καταστάσεις μετανάστευσης ή διασποράς, ο όρος που περιγράφει καλύτερα αυτή τη διαδικασία είναι ο επιπολιτισμός (Φιλιππίδου, Κουτσούμπα, & Τυροβολά, 2022· Διαλεκτόπουλος, 2020· Chalari, 2025). Έπειτα από τις συναντήσεις με την ομάδα συμμετεχουσών, καθώς και τη συζήτηση με το κοινό, συνειδητοποίησα πως δεν είμαι μόνη. Είναι γεγονός πως όλα τα άτομα που συνομιλήσαμε στο πλαίσιο της έρευνας, έχουμε βιώσει κάποια αλλαγή από τη στιγμή που φύγαμε από τη χώρα μας. Οι απαντήσεις που δώσαμε τώρα μπορεί να μην είναι οι ίδιες μετά από ένα χρόνο καθώς, σύμφωνα με τη Stengers (2005), δεν υπάρχει «καμία ταυτότητα μιας πρακτικής ανεξάρτητη από το περιβάλλον της», και αυτό υπονοεί ότι όλες οι πρακτικές εξαρτώνται από τον τόπο και τον χρόνο. Συμφωνώ με αυτό που μοιράζεται ο Afolabi (2021, σ. 78), «οι διαδρομές (routes) μου τέμνονται με τις ρίζες (roots) μου και διαμορφώνουν την ταυτότητά μου, ανάμεσα στο 'είναι' και στο 'γίγνεσθαι'».

Το έναυσμα της ιδέας για αυτή την έρευνα ξεκίνησε σε ένα μουσικό φεστιβάλ, όπως περιγράφω στην κατάθεση του προσωπικού μου προβληματισμού. Εκεί ένιωσα έντονα ένα αίσθημα ότι ανήκω και πλέον πιστεύω πως οφείλεται στο γεγονός ότι τα περισσότερα άτομα που βρισκόμασταν εκεί βιώνουμε μία παρόμοια εμπειρία, ενώ η διαδικασία επιπολιτισμού που συμβαίνει με αυτά τα άτομα αποτελείται από κοινά χαρακτηριστικά. Καθώς διεξήγαγα την έρευνα αναρωτήθηκα, με απασχολεί όντως το πού ανήκω ή απλά έχω την περιέργεια να καταλάβω αυτό το περίεργο, ενδιάμεσο, συναίσθημα που νιώθω; Στη τελευταία συνάντηση η Βάσια δήλωσε, «δε χρειάζεται όλα να τα αναλύω» και με προβληματίσε. Σε αυτό το πλαίσιο η Probyn (1996),

υποστηρίζει πως τα άτομα και οι ομάδες είναι παγιδευμένα στην επιθυμία να ανήκουν και να γίνονται. Ίσως για εμένα τελικά να είναι μία απάντηση στον εαυτό μου, ώστε να μου επιβεβαιώσω πως είμαι καλά εδώ που είμαι, παρόλο που κάποιες φορές μου λείπουν οι δικοί μου και στοιχεία της ελληνικής καθημερινότητας. Κάτι παρόμοιο που συνέβη με τη Γιώτα, όπως παρατίθεται παραπάνω, αλλά ανέφεραν και άλλες συμμετέχουσες στα ελεύθερα κείμενά τους.

Επιπλέον, επέλεξα να ερευνήσω το θέμα μέσω του εφαρμοσμένου θεάτρου, καθώς πολλές φορές αισθάνομαι να εκφράζομαι καλύτερα μέσω αυτού. Φάνηκε πως ούτε σε αυτό είμαι μόνο εγώ που εκφράζομαι καλύτερα μέσω των τεχνών. Όλες οι συμμετέχουσες κατάφεραν να πάρουν μέρος και να καταθέσουν ιδέες, σκέψεις και κομμάτια του εαυτού τους που θα ήταν δύσκολο να αγγίσουν με άλλον τρόπο. Επίσης ο συμμετοχικός και ομαδοσυνεργατικός χαρακτήρας δημιούργησε μία αίσθηση ασφάλειας και οικειότητας που συνέβαλε στην εμβάθυνση των θεμάτων. Πολλά από όσα ειπώθηκαν μου δημιούργησαν ιδέες για μελλοντικές προεκτάσεις της παρούσας έρευνας. Για παράδειγμα, η ερώτηση που μου έθεσε μία συμμετέχουσα, αν θα έκανα την ίδια έρευνα μόνο με άντρες, ήταν κάτι που σκεφτόμουν από την αρχή της έρευνας, ιδίως με άντρες και γυναίκες συμμετέχοντες/συμμετέχουσες μαζί. Επιπλέον, στη διάρκεια της συνάντησης με τα προσωπικά αντικείμενα μία συμμετέχουσα είχε την απορία τι αντικείμενα θα έφερναν άτομα από άλλους πολιτισμούς. Υπό αυτό το πρίσμα θα είχε ενδιαφέρον να γίνει μία έρευνα με συμμετέχοντες/συμμετέχουσες από διαφορετικές χώρες, ώστε να διερευνηθεί πως επηρεάζεται η ταυτότητά τους. Επίσης, μετά την αναφορά μιας συμμετέχουσας και ενός ατόμου από το κοινό, σχετικά με το πώς θα έβλεπαν μια παρόμοια παράσταση-μοίρασμα άτομα που είναι από την Αγγλία και αν θα καταλάβαιναν πώς αισθανόμαστε θα ήταν μια ιδέα, ώστε να ανοιχτεί αυτή η παράσταση σε ένα ευρύτερο κοινό, ιδίως την περίοδο που διανύουμε όπου στην Αγγλία γίνεται έντονα λόγος κατά των μεταναστών/μεταναστριών.

Αντί επιλόγου

Η ερευνητική διαδικασία, οι συναντήσεις με την ομάδα και η συγγραφή της έρευνας αποτέλεσε και για εμένα μια «διαφωτιστική» διαδικασία. Με έφερε σε συμφωνία και συνειδητοποίηση των σκέψεών μου που αποτέλεσαν τον αρχικό μου προβληματισμό και σίγουρα με έκανε να επιβεβαιώσω πως το εφαρμοσμένο θέατρο είναι ένα μέσο που λειτουργεί πολυεπίπεδα: διερευνά, δίνει λύσεις, συγκινεί, δημιουργεί ομάδες, προκαλεί

αναστοχασμούς και πολλά άλλα. Σίγουρα θα ήθελα να συνεχίσω τη μελέτη του παρόντος θέματος καθώς οι ιδέες για επόμενα στάδια της έρευνας, όπως αναφέρονται παραπάνω, θα αποτελούσαν πεδίο για πιο πλούσιο υλικό.

Βιβλιογραφία:

Assmann, J. (1995). Collective memory and Cultural Identity. *New German Critique*, No 65, Cultural History Cultural Studies, 125-133.

Babbage, F. (2018). *Augusto Boal*. London: Routledge.

Bauman, Z. (2001). *Community: Seeking safety in an insecure world* (Themes for the 21st century). Oxford: Polity.

Boal, A. (2002). *Games for actors and non-actors* (A. Jackson, Trans.; 2nd ed.). London: Routledge.

Boal, A. (2008). *Theatre of the Oppressed*. Sidmouth: Pluto Press.

Boukouvala, E. (2023). *Creating Stages with Young People (refugees, asylum seekers and locals) in Lesbos, Greece. Negotiating Bordering, Belonging, and Citizenship through Creative and Digital methods*. [Doctoral thesis, The Open University].

Chalari, A. (2025). 'Transitioning from European Citizenship towards Immigration Identity after Brexit (the case of Greek Diaspora in the UK)'. *GreeSE Papers* No 206.

Chalari, A., & Koutantou, E.I. (2021). Narratives of Leaving and Returning to Homeland: The Example of Greek Brain Drainers Living in the UK. *Sociological Research Online*, 26(3), 544–561.

Chambers, I. (1994). *Migrancy, Culture, Identity*. London: Routledge.

Coccia, E. (2024). *Philosophy of the Home: Domestic Space and Happiness* (R. Dixon, Trans.). Penguin Books Ltd.

Cohen-Cruz, J. (2010). *Engaging performance: theatre as call and response*. London: Routledge.

Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139–167.

Dagkouli–Kyriakoglou, M. (2021). 'Keeping the children close and the daughters closer.' Is family housing support in Greece gendered? *European Journal of Women's*

Studies, 29(2), 266-281. <https://doi.org/10.1177/13505068211046804> (Original work published 2022)

Δαμανάκης, Μ. (2007). Κέντρο, διασπορά και εκπαίδευση. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 17, 1–37.

Διαλεκτόπουλος, Θ. (2020). *Εθνοπολιτισμική ταυτότητα Ελλήνων μαθητών του εξωτερικού και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Μια διδακτική πρόταση*. ΧΑΡΙΣ ΜΕΠΕ, Θεσσαλονίκη.

Dixon, S. (2011). Researching Digital Performance: Virtual Practices. In *Research Methods in Theatre and Performance*, (pp. 41-62). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Ζώνιου, Χ. (2015). «Γλωσσάρι για το θέατρο του Καταπιεσμένου». *Περιοδικό Εκπαίδευση & Θέατρο*, Τεύχος 16. <https://theatroedu.gr/>

Ζώνιου, Χ. (2016). *Η συμβολή του Θεάτρου του Καταπιεσμένου και άλλων δραματικών τεχνικών*. [Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας].

Fishman, J. A. (2005). Διασπορά και διασπορά και... διασπορά. Στο Ρ. Τσοκαλίδου & Μ. Παπαρούση (Επιμ.), *Θέματα ταυτότητας στην ελληνική διασπορά: γλώσσα και λογοτεχνία*, (σσ. 13-23). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Fotiadou, K. (2017). New knowledge comes home: Highly-skilled Greek migrants' aspirations for, realities of, and barriers to knowledge transfer. In *Sussex Centre for Migration Research. Working Paper No. 90*. University of Sussex.

Freinet, C., Clandfield, D., Sivell, J., & Our Schools/Our Selves Education Foundation. (1990). *Cooperative learning for social change: selected writings of Célestin Freinet*. Our Schools/Our Selves Education Foundation.

Ghosh, C. (2016, July 5). Ordinary Objects in Theater: Breaking Norms. *TEDxMDAE* [YouTube Video]. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=FDLAX3dd_LU

Green, E., & Kloos, B. (2009). Facilitating youth participation in a context of forced migration: A photovoice project in northern Uganda. *Journal of Refugee Studies*, 22(4), 460-482.

- Hall, S. (1996). 'Who needs identity?' In Hall, S., & du Gay, P. (Eds.), *Questions of cultural identity*. London: SAGE.
- Heddon, D., & Milling, J. (2006). *Devising performance: a critical history*. Palgrave Macmillan.
- Hoskins, J. (1998). *Biographical Objects: How Things Tell the Stories of Peoples' Lives* (1st ed.). London: Routledge.
- Hunter, M.A. (2008). Cultivating the art of safe space. *Research in Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance*, 13(1), 5–21.
- Isin, E. F., & Wood, P. K. (1999). *Citizenship and identity*. Sage.
- Katsaridou, M., & Vio, K. (2025). "Routes in Light and Darkness": An Experience of Collective Creation in Greece *希臘的一次集體創作經驗: 《光暗中的軌跡》*.
- Katsaridou, M., & Vio, K. (2023). *Social Theatre: Community Theatre & Theatre of the Oppressed: "Day One in Europe" European Erasmus+ Project*.
- Κατσαρίδου, Μ. (2021). «Η χρήση θεατρικών μεθόδων σε διαπολιτισμικά περιβάλλοντα: έκφραση, συλλογική καλλιτεχνική δημιουργία, κριτική συνειδητοποίηση και ενδυνάμωση». Στο Γ. Πεφάνης, Κ. Φανουράκη (επιμ.), *Εφαρμοσμένο θέατρο: ποιοτικές μέθοδοι έρευνας μέσω παραστατικών τεχνών*, Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 289-307.
- Κατσαρού, Ε., & Τσάφος, Β. (2020). Η εκπαιδευτική έρευνα-δράση. Στο Ανδρούσου, Α. & Τσάφος, Β. (επιμ.), *Επιστήμες της Εκπαίδευσης: ένα δυναμικό διεπιστημονικό πεδίο*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κατσαρού, Ε., & Τσάφος, Β. (επιμ.). (2018). *Ορίζοντας την Έρευνα-Δράση στην Ελλάδα*. Ρέθυμνο: 1ο Πανελλήνιο Συμπόσιο για την Εκπαιδευτική Έρευνα-Δράση. Διαθέσιμο: http://www.actionresearch.gr/sites/default/files/1o_symposio.pdf
- Kemmis, S., McTaggart, R., & Nixon, R. (2014). *The action research planner: doing critical participatory action research*. Springer.
- Kershaw, B., & Nicholson, H. (2011). Introduction: Doing Methods Creatively. In *Research Methods in Theatre and Performance* (pp. 1–16). Edinburgh University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctt1g0b2vz.5>

Κουρετζής, Λ., (2009). Το θεατρικό παιχνίδι: αγωγή μέσα από το θέατρο. Στο *Πρακτικά 8ης Διεθνούς Συνδιάσκεψης για το Θέατρο στην Εκπαίδευση: Θέατρο και Εκπαίδευση στο κέντρο της σκηνής*. (27-30 Μαρτίου 2008). Αθήνα.

Κουτσούμπα, Ι.Μ. (2002). Πολιτισμική ταυτότητα και χορός: Μια πρώτη προσέγγιση. Στο *Η τέχνη του χορού σήμερα: Εκπαίδευση, παραγωγή, παράσταση*, πρακτικά συνεδρίου (σσ. 17-24). Σύνδεσμος Υποτρόφων Ιδρύματος Ωνάση.

Labrianidis, L., & Pratsinakis, M. (2016). Greece's new emigration at times of crisis. *GreeSE papers (99)*. LSE, London.

Lawlor, M., & Handley, P. (1996). *The creative trainer: Holistic facilitation skills for accelerated learning*. London: McGraw-Hill.

Λενακάκης, Α. (2008). Η θεατροπαιδαγωγική ως νέο μοντέλο παρέμβασης στην αγωγή ατόμων με εμπόδια στη ζωή και στη μάθηση. Στο Η. Κουρκούτας & J. P. Chartier (επιμ.), *Παιδιά και έφηβοι με ψυχοκοινωνικές και μαθησιακές διαταραχές* (σ. 455-470). Αθήνα: Τοπίο.

Λενακάκης, Α. (2013). Η μορφοπαιδευτική αξία του παιχνιδιού και του θεάτρου στην εκπαίδευση. Στο Θ. Γραμματάς (επιμ.), *Το θέατρο ως μορφοπαιδευτικό αγαθό και καλλιτεχνική έκφραση στην Εκπαίδευση και την Κοινωνία*. Εγχειρίδιο για το Πρόγραμμα «Θαλής» (σ. 58-77). Αθήνα: ΕΚΠΑ & ΕΣΠΑ.

Λενακάκης, Α. (Επιμ.). (2024). *Τέχνη, διαδίκτυο και δημιουργικότητα: Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις και εφαρμογές*. ΤΕΠΑΕ ΑΠΘ. ISBN: 978-960-243-747-6.

Λενακάκης, Α., & Λουλά, Μ. (2015). Κουκλοθέατρο και επικοινωνία. Στο Σ. Παπαδόπουλος (Επιμ.), *Θέατρο και θεατρικές τεχνικές στην αγωγή και την εκπαίδευση*. Αθήνα: Θαλής-ΕΚΠΑ.

Leavy, P. (2011). *Oral history*. Oxford University Press.

Leavy, P. (2020). (Λέτσιου Μ. επιμ.). *Η καλλιτεχνική δημιουργία ως μέθοδος: Έρευνα μέσω της τέχνης*. Αθήνα: Gutenberg.

Lehmann, H.-T. (2006). *Postdramatic theatre*. London: Routledge.

Μάγος, Κ. (2019). «Τι λένε τα πράγματα όταν μιλάνε;»: Προσωπικά και οικογενειακά αντικείμενα ως διαπολιτισμικά εκπαιδευτικά υλικά. Στο Ν. Χολέβα (Επιμ.), «Κι αν ήσουν εσύ;» (σσ.103-115). Αθήνα: Πανελλήνιο Δίκτυο & UNHCR.

Mayo, S. (2021). "We Know...": Collective Care in Participatory Arts. *Performance Paradigm*, 16.

McDonnell, T. E. (2023). Cultural Objects, Materiality, and Material Culture. *Annual Review of Sociology*, 49, 195-220.

McIntyre, A. (2008). *Participatory action research*. SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781483385679>

McNamara, C., Kidd, J., & Hughes, J. (2011). The Usefulness of Mess. In *Research Methods in Theatre and Performance* (pp. 186-209). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Mitsakis, F. V. (2017). From 'Brain-drain' to 'Brain-retain'. In *18th International Conference on HRD Research and Practice across Europe*. Lisbon: Universidade Europeia.

Morgan, D. L. (1997). *Focus groups as qualitative research* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Moses, I., Admiraal, W.F., & Berry, A.K. (2016). Gender and gender role differences in student–teachers' commitment to teaching. *Social Psychology of Education*, 19, 475–492. <https://doi.org/10.1007/s11218-016-9340-3>

Mrvoljak-Theodoropoulou, I., Gari, A., & Mylonas, K. (2020). Young Adults' Assertiveness in Relation to Parental Acceptance-Rejection in Greece and Bosnia and Herzegovina. *Psychological Reports*, 125(1), 29-54. <https://doi.org/10.1177/0033294120980967> (Original work published 2022)

Nicholson, H. (2005). *Applied drama: the gift of theatre*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

PhotoVoice. (n.d.). *Our work*. PhotoVoice. Retrieved September 8, 2025, from <https://photovoice.org/ourwork/>

- PhotoVoice. (2016). *The role of the arts in partnership and solidarity between borders*.
<https://photovoice.org/the-role-of-the-arts-in-partnership-and-solidarity-between-borders/>
- Pomelov, V. B. (2021). Why are Célestin Freinet's «free texts» relevant again? *Perspektivy nauki i obrazovania*, 54(6), 422-433.
<https://doi.org/10.32744/pse.2021.6.28>
- Prendiville, P. (1995). *Developing facilitation skills: A handbook for group facilitators*. Dublin: Combat Poverty Agency.
- Preston, S. (2017). *Applied theatre facilitation: pedagogies, practices, resistance*. London: Bloomsbury.
- Probyn, E. (1996). *Outside belongings*. Routledge.
- Πύλη για την Ελληνική γλώσσα. (2008α). *Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής*, λήμμα «πολιτισμός». Διαθέσιμο 2 Σεπτεμβρίου 2025: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82&dq=
- Πύλη για την Ελληνική γλώσσα. (2008β). *Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής*, λήμμα «πολιτιστικός-η-ο». Διαθέσιμο 2 Σεπτεμβρίου 2025: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%22%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82+-%CE%AE+-%CF%8C%22&dq=
- Puöppy, M., Ylirisku, S., & Knutz, E. (2017). Exploring Power with Object Theatre. In *Proceedings of the NORDES 2017 Conference Nordic Design Research* No. 7.
- Saldaña, J. (Ed.). (2005). *Ethnodrama: An anthology of reality theatre*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Smith, H., & Dean, R. T. (2009). *Practice-led Research, Research-led Practice in the Creative Arts*. Edinburgh University Press.
- Sternfeld, N. (2016). *Learning Unlearning: CuMMA Paper #20*. Aalto University.

Sullivan, G. L. (2009). Making space: The purpose and place of practice-led research. In *Practice-led Research, Research-led Practice in the Creative Arts* (pp. 41-65). Edinburgh University Press.

Taylor, P. (2003). *Applied theatre: creating transformative encounters in the community*. Portsmouth: Heinemann.

Torrence, J. (2018). Rethinking the Performer: Towards a Devising Performance Practice. <https://doi.org/10.22501/vis.391025>

Trimingham, M. (2011). How to think a puppet. *Forum Modernes Theater*, 26(1), 121–136.

Τσάφος, Β. (2020). Η εκπαιδευτική έρευνα: μια σύντομη εισαγωγή. Στο Ανδρούσου, Α. & Τσάφος, Β. (επιμ.), *Επιστήμες της Εκπαίδευσης: ένα δυναμικό διεπιστημονικό πεδίο*. Αθήνα: Gutenberg.

Τσίχλη, Α. (2004). Μικρή εισαγωγή στο "θέατρο της επινόησης". 4η Διεθνής Συνδιάσκεψη για το Θέατρο στην Εκπαίδευση. Πανελλήνιο Δίκτυο. <https://theatroedu.gr/>

Τσιώλης, Γ. (2018). Η θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων. Στο Γ. Ζαϊμάκης (επιμ.), *Ερευνητικές διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες* (σσ. 97-125). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Τσοκαλίδου, Ρ. (2005). Γλώσσα και ταυτότητα στη διασπορά. Στο Ρ. Τσοκαλίδου & Μ. Παπαρούση (Επιμ.), *Θέματα ταυτότητας στην ελληνική διασπορά* (σσ. 115-137). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Τσοκαλίδου, Ρ., & Παπαρούση, Μ. (2005). Εισαγωγή. Στο Ρ. Τσοκαλίδου & Μ. Παπαρούση (Επιμ.), *Θέματα ταυτότητας στην ελληνική διασπορά* (σσ. 13-23). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Τζούμα, Α. (2006). *Ερμηνευτική: από τη βεβαιότητα στην υποψία*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Winnicott, D. W. (2005). *Playing and reality*. London: Routledge.

Φιλίππιδου, Ε., Κουτσούμπα, Μ., & Τυροβολά, Β. (2022). Ταυτότητα και επιπολιτισμός: Το παράδειγμα του χορού του «Κ'να». *Κινησιολογία, Ανθρωπιστική κατεύθυνση*, 9(2), 74-95.

Χάλαρη, Α., & Κουτάντου, Ε. (2020). Έλληνες Brain Drainers στο Ηνωμένο Βασίλειο. *Hellenic Sociological Review*, 7(1), 37-64.

Χρονοπούλου, Γ. (2019). Ελεύθερο Κείμενο Μικρά Βιβλία. <https://users.sch.gr/achrono/wordpress/wp-content/uploads/2019/03/Texte-libre-Petits-livres.pdf>

Yuval-Davis, N. (2011). *The politics of belonging: intersectional contestations*. Sage Publications.

Παράρτημα

Παράρτημα 1

Έντυπο ενημέρωσης και συναίνεσης συμμετεχουσών:

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Έντυπο ενημέρωσης και συναίνεσης συμμετέχοντα/ουσας σε ερευνητική διαδικασία

Τίτλος Ερευνητικής Εργασίας: Εφαρμοσμένο θέατρο και εθνοπολιτισμική ταυτότητα: μία διερεύνηση μέσα από το παράδειγμα Ελληνίδων επαγγελματιών στον χώρο της εκπαίδευσης του Λονδίνου.

Επιστημονικός Υπεύθυνος-η: Μάρθα Κατσαρίδου, email: mkatsaridou@uth.gr

Ερευνήτρες/τριες: Τζέλλα (Αγγελική) Καράλη, email: angelkarali@uth.gr

1. Σκοπός της ερευνητικής εργασίας

Σκοπός της μελέτης είναι να ερευνήσει θέματα που αφορούν την εθνοπολιτισμική ταυτότητα Ελλήνων που έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στην Ελλάδα αλλά πλέον ζουν στην Αγγλία (συγκεκριμένα στο Λονδίνο) με ερευνητικές διαδικασίες μέσω των τεχνών.

2. Διαδικασία

Η συμμετοχή σας στην έρευνα περιλαμβάνει μία σειρά ομαδικών συναντήσεων κατά τις οποίες θα χρησιμοποιηθούν μορφές τέχνης με συμμετοχικό τρόπο για την προσέγγιση θεμάτων που αφορούν την ταυτότητά μας ως Ελληνίδες στο Λονδίνο. Η συμμετοχή στις συναντήσεις θα λάβει χώρα σε διάστημα 2 μηνών και θα αποτελείται από 8 συναντήσεις, διάρκειας 2 ωρών η κάθε μία. Οι συναντήσεις θα διεξαχθούν δια ζώσης ή/και σε κάποιες περιπτώσεις διαδικτυακά, κατόπιν συνεννόησης, και θα ηχογραφηθούν/βιντεοσκοπηθούν εφόσον όλες οι συμμετέχουσες συμφωνούν. Ταυτόχρονα, για τη συμπλήρωση των ερευνητικών δεδομένων, πριν τις παρεμβάσεις, θα διεξαχθούν συνεντεύξεις με δύο ομάδες εστίασης διάρκειας 90-120 λεπτών, οι οποίες, έπειτα από συγκατάθεση, θα ηχογραφηθούν/βιντεοσκοπηθούν προκειμένου να καταγραφούν με ακρίβεια οι πληροφορίες που θα δώσετε. Μετά το πέρας των παρεμβάσεων, θα ακολουθήσει μία 9^η ομαδική, αναστοχαστική συνάντηση-συνέντευξη. Επίσης, συμπληρωματικά, θα δοθεί ερωτηματολόγιο μέσω φόρμας Google για να διευκολύνει στην συλλογή δημογραφικών στοιχείων – με διάρκεια συμπλήρωσης περίπου 10 λεπτά. Επιπλέον, αν και εφόσον η ομάδα το επιθυμεί, ενδέχεται να γίνει μία performance-παρουσίαση ενώπιον κοινού που θα ακολουθηθεί από συζήτηση.

3. Κίνδυνοι και ενοχλήσεις

Η συμμετοχή σας στην έρευνα μπορεί να προκαλέσει συναισθήματα νοσταλγίας, καθώς θα μοιραζόμαστε πληροφορίες που αφορούν τον εαυτό μας, την οικογένειά μας, τους φίλους μας. Οι συμμετέχουσες καλούνται να μοιραστούν μόνο όσα αισθάνονται άνετα να μοιραστούν. Στην περίπτωση που προκληθεί κάποιο δυσάρεστο συναίσθημα σε κάποια συμμετέχουσα μπορεί να ενημερώσει την ερευνήτρια, να αποχωρήσει από την συνάντηση – εάν το επιθυμεί, ή, αν χρειαστεί, να διακοπεί η συνάντηση και να δοθεί ο απαραίτητος χρόνος για αποσυμφόρηση.

4. Προσδοκώμενες ωφέλειες

Η συμμετοχή σας στην έρευνα μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση του υπό μελέτη θέματος, το οποίο μπορεί να σας αφορά προσωπικά. Επίσης ενδέχεται να δώσει χώρο για τη δημιουργία μιας ομάδας που θα λειτουργήσει ενδυναμωτικά. Πιθανό να δημιουργηθούν καινούριες φιλικές/γνωριμίες. Οι συμμετέχουσες ενδέχεται να αισθανθούν πως εκφράζονται καλλιτεχνικά και μαθαίνουν τεχνικές και μεθόδους που θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν στην πρακτική τους.

5. Διαχείριση / φύλαξη δεδομένων και δημοσίευση δεδομένων – αποτελεσμάτων

Η συμμετοχή σας στην έρευνα συνεπάγεται ότι συμφωνείτε με τη μελλοντική δημοσίευση των αποτελεσμάτων της, με την προϋπόθεση ότι οι πληροφορίες θα είναι εμπιστευτικές και ανώνυμες (ή με χρήση ψευδωνύμων ώστε να αποκλείεται η ταυτοποίηση). Όλα τα δεδομένα θα αποθηκευτούν σε συσκευή όπου έχει πρόσβαση μόνο η ερευνήτρια και θα καταστραφούν μετά από χρονικό διάστημα δύο ετών αφού ολοκληρωθεί η έρευνα. Με τη συμμετοχή σας συμφωνείτε να κρατήσετε εμπιστευτικά ευαίσθητα θέματα που μπορεί να συζητηθούν.

6. Ελευθερία συναίνεσης

Η συμμετοχή σας στην έρευνα είναι εθελοντική. Είστε ελεύθερος/η να μην συναινέσετε ή να διακόψετε τη συμμετοχή σας όποτε το επιθυμείτε.

7. Δήλωση συναίνεσης

Διάβασα το έντυπο αυτό και κατανοώ τις διαδικασίες που θα ακολουθήσω. Συγκεκριμένα συναινώ στο να:

- Συμμετέχω στην ερευνητική διαδικασία μέσω της τέχνης σειράς 8 συναντήσεων και μιας αναστοχαστικής τελικής συνάντησης, οι οποίες θα μαγνητοφωνηθούν/βιντεοσκοπηθούν, όπως περιγράφεται παραπάνω.
- Συμμετέχω σε ομαδική συνέντευξη η οποία θα μαγνητοφωνηθεί/βιντεοσκοπηθεί, όπως περιγράφεται παραπάνω.
- Συμπληρώσω το σχετικό ερωτηματολόγιο.
- Να συμμετέχω σε διαμοιρασμό καλλιτεχνικού δρώμενου/performance σε κοινό, αν και εφόσον αυτό αποφασιστεί από την ομάδα.
- Να κρατήσω εχεμύθεια όσον αφορά τα θέματα και τις πληροφορίες που θα μοιραστούν και θα συζητηθούν με την ομάδα.
- Να ενημερώσω την ερευνήτρια στην περίπτωση που μου προκληθεί κάποιο αρνητικό συναίσθημα στην διάρκεια των συναντήσεων.

☐
☐
☐
☐
☐
☐

Ημερομηνία: 13/06/25

Ονοματεπώνυμο και υπογραφή
συμμετέχουσας

Υπογραφή ερευνήτριας
Α.Κ.

Παράρτημα 2

Έντυπο ενημέρωσης και συναίνεσης κριτικής φίλης σε ερευνητική διαδικασία:

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Έντυπο ενημέρωσης και συναίνεσης κριτικής φίλης σε ερευνητική διαδικασία

Τίτλος Ερευνητικής Εργασίας: Εφαρμοσμένο θέατρο και εθνοπολιτισμική ταυτότητα: μία διερεύνηση μέσα από το παράδειγμα Ελληνίδων επαγγελματιών στον χώρο της εκπαίδευσης του Λονδίνου.

Επιστημονικός Υπεύθυνος-η: Μάρθα Κατσαρίδου, email: mkatsaridou@uth.gr

Ερευνητές/τριες: Τζέλλα (Αγγελική) Καραλή, email: angelkarali@uth.gr

1. Σκοπός της ερευνητικής εργασίας

Σκοπός της μελέτης είναι να ερευνήσει θέματα που αφορούν την εθνοπολιτισμική ταυτότητα Ελλήνων που έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στην Ελλάδα αλλά πλέον ζουν στην Αγγλία (συγκεκριμένα στο Λονδίνο) με ερευνητικές διαδικασίες μέσω των τεχνών.

2. Διαδικασία

Η συμμετοχή σας στην έρευνα περιλαμβάνει μία σειρά ομαδικών συναντήσεων κατά τις οποίες θα χρησιμοποιηθούν μορφές τέχνης με συμμετοχικό τρόπο για την προσέγγιση θεμάτων που αφορούν την ταυτότητά μας ως Ελληνίδες στο Λονδίνο. Ο ρόλος σας είναι να παρέχετε εποικοδομητική ανατροφοδότηση και εναλλακτικές οπτικές, ενισχύοντας τον αναστοχασμό, τη διαφάνεια και την εγκυρότητα της ερευνητικής διαδικασίας. Οι συναντήσεις θα λάβουν χώρα σε διάστημα 2 μηνών και θα αποτελούνται από 8 συναντήσεις, διάρκειας 2 ωρών η κάθε μία. Οι συναντήσεις θα διεξαχθούν δια ζώσης ή/και σε κάποιες περιπτώσεις διαδικτυακά, κατόπιν συνεννόησης, και θα ηχογραφηθούν/βιντεοσκοπηθούν εφόσον όλες οι συμμετέχουσες συμφωνούν. Ταυτόχρονα, για τη συμπλήρωση των ερευνητικών δεδομένων, πριν τις παρεμβάσεις, θα διεξαχθούν συνεντεύξεις με δύο ομάδες εστίασης διάρκειας 90-120 λεπτών, οι οποίες, έπειτα από συγκατάθεση, θα ηχογραφηθούν/βιντεοσκοπηθούν προκειμένου να καταγραφούν με ακρίβεια οι πληροφορίες που θα δώσετε. Μετά το πέρας των παρεμβάσεων, θα ακολουθήσει μία 9^η ομαδική, αναστοχαστική συνάντηση-συνέντευξη.

3. Κίνδυνοι και ενοχλήσεις

Η συμμετοχή σας στην έρευνα μπορεί να προκαλέσει συναισθήματα νοσταλγίας, καθώς θα μοιραζόμαστε πληροφορίες που αφορούν τον εαυτό μας, την οικογένειά μας, τους φίλους μας. Οι συμμετέχουσες καλούνται να μοιραστούν μόνο όσα αισθάνονται άνετα να μοιραστούν. Στην περίπτωση που προκληθεί κάποιο δυσάρεστο συναίσθημα σε κάποια συμμετέχουσα μπορεί να ενημερώσει την ερευνήτρια, να αποχωρήσει από την συνάντηση - εάν το επιθυμεί, ή, αν χρειαστεί, να διακοπεί η συνάντηση και να δοθεί ο απαραίτητος χρόνος για αποσυμφόρηση.

4. Προσδοκώμενες ωφέλειες

Η συμμετοχή σας στην έρευνα μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση του υπό μελέτη θέματος, το οποίο μπορεί να σας αφορά προσωπικά. Επίσης ενδέχεται να δώσει χώρο για τη δημιουργία μιας ομάδας που θα λειτουργήσει ενδυναμωτικά. Πιθανό να δημιουργηθούν καινούριες φιλίες/γνώριμες. Η κριτική σας συμμετοχή μπορεί να σας δώσει ιδέες για δικές σας ερευνητικές εμπειρίες.

5. Διαχείριση / φύλαξη δεδομένων και δημοσίευση δεδομένων – αποτελεσμάτων

Η συμμετοχή σας στην έρευνα αναφέρεται μόνο κάτω από τον όρο «κριτική φίλη», οι πληροφορίες θα είναι εμπιστευτικές και ανώνυμες. Όλα τα δεδομένα θα αποθηκευτούν σε συσκευή όπου έχει πρόσβαση μόνο η ερευνήτρια και θα καταστραφούν μετά από χρονικό διάστημα δύο ετών αφού ολοκληρωθεί η έρευνα. Με τη συμμετοχή σας συμφωνείτε να κρατήσετε εμπιστευτικά ευαίσθητα θέματα που μπορεί να συζητηθούν.

6. Ελευθερία συναίνεσης

Η συμμετοχή σας στην έρευνα είναι εθελοντική. Είστε ελεύθερος/η να μην συναινέσετε ή να διακόψετε τη συμμετοχή σας όποτε το επιθυμείτε.

7. Δήλωση συναίνεσης

Διάβασα το έντυπο αυτό και κατανοώ τις διαδικασίες που θα ακολουθήσω. Συγκεκριμένα συναινώ στο να:

- Συμμετέχω ως κριτική φίλη στην ερευνητική διαδικασία μέσω της τέχνης σειράς 8 συναντήσεων και μιας αναστοχαστικής τελικής συνάντησης, οι οποίες θα μαγνητοφωνηθούν/βιντεοσκοπηθούν, όπως περιγράφεται παραπάνω. ☐
- Συμμετέχω ως κριτική φίλη σε ομαδική συνέντευξη η οποία θα μαγνητοφωνηθεί/βιντεοσκοπηθεί, όπως περιγράφεται παραπάνω. ☐
- Να κρατήσω εχεμύθεια όσον αφορά τα θέματα και τις πληροφορίες που θα μοιραστούν και θα συζητηθούν με την ομάδα. ☐
- Να ενημερώσω την ερευνήτρια στην περίπτωση που μου προκληθεί κάποιο αρνητικό συναίσθημα στην διάρκεια των συναντήσεων. ☐

Ημερομηνία: 13/06/25

Ονοματεπώνυμο και
παρατηρήτριας

υπογραφή

Υπογραφή ερευνήτριας
Α.Κ.

Παράρτημα 3

Έντυπο ενημέρωσης και συναίνεσης κοινού σε ερευνητική διαδικασία:

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Έντυπο ενημέρωσης και συναίνεσης συμμετέχοντα/ουσας σε ερευνητική διαδικασία

Τίτλος Ερευνητικής Εργασίας: *Εφαρμοσμένο θέατρο και εθνοπολιτισμική ταυτότητα: μία διερεύνηση μέσα από το παράδειγμα Ελληνίδων του Λονδίνου.*

Επιστημονικός Υπεύθυνος: Μάρθα Κατσαρίδου, email: mkatsaridou@uth.gr

Ερευνήτρια: Τζέλλα (Αγγελική) Καράλη, email: angelkarali@uth.gr

1. Σκοπός της ερευνητικής εργασίας

Σκοπός της μελέτης είναι να ερευνήσει θέματα που αφορούν την εθνοπολιτισμική ταυτότητα Ελλήνων που έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στην Ελλάδα αλλά πλέον ζουν στην Αγγλία (συγκεκριμένα στο Λονδίνο) με ερευνητικές διαδικασίες μέσω των τεχνών. Στην παρούσα συνάντηση, η ομάδα με την οποία διεξήχθη η ερευνητική διαδικασία, θα παρουσιάσει στιγμιότυπα από τις συναντήσεις της, θέματα που συζητήθηκαν, αποτυπώθηκαν καλλιτεχνικά και απασχόλησαν τις συμμετέχουσες. Θα ακολουθήσει συμμετοχική συζήτηση με το κοινό.

Με το παρόν έγγραφο, ως κοινό στο σημερινό μοίρασμα (21/7/2025) στο πλαίσιο της έρευνας της Α. Καράλη συμφωνώ να:

- Συμμετέχω στην συζήτηση που θα λάβει χώρα με την πιθανότητα τα λεγόμενα μου να χρησιμοποιηθούν ανώνυμα στην έρευνα.
- Να μαγνητοφωνηθεί/βιντεοσκοπηθεί η σημερινή μου συμβολή στην συζήτηση.
- Να χρησιμοποιηθούν τα λεγόμενα μου στο πλαίσιο της έρευνας (ανώνυμα ή με χρήση ψευδωνύμων ώστε να αποκλείεται η ταυτοποίηση).
- Να μην μεταφέρω ευαίσθητα θέματα που μπορεί να συζητηθούν σήμερα, εκτός της συνάντησης.

Ονοματεπώνυμο.....

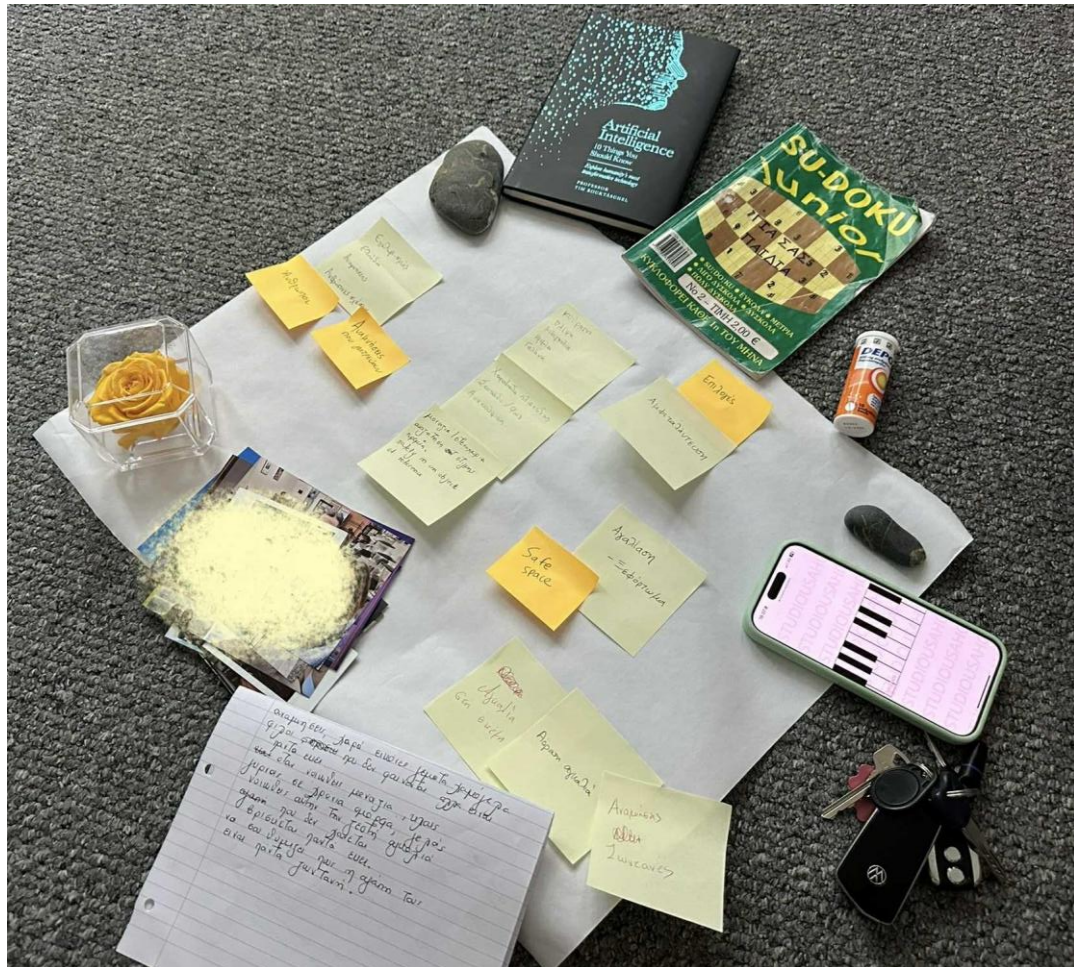
Υπογραφή και Ημερομηνία.....

Υπογραφή ερευνήτριας

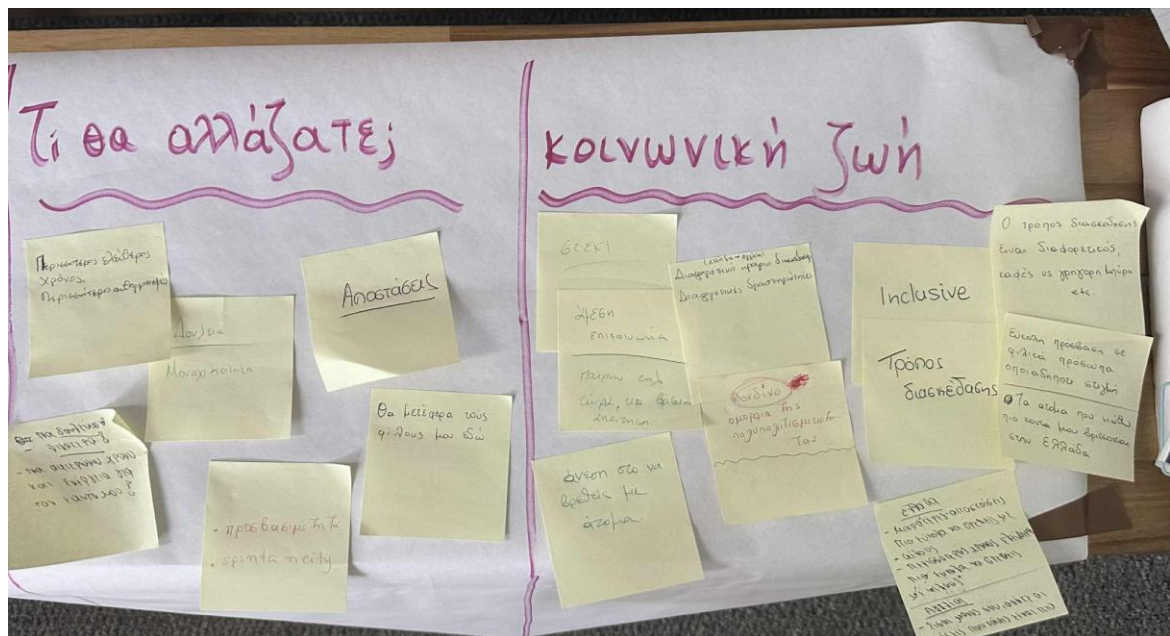
A.K.

Παράρτημα 4

Φωτογραφίες από τις συναντήσεις με τις συμμετέχουσες:

Δεύτερη ομαδική συνάντηση: τα προσωπικά μας αντικείμενα, σημειώσεις από τη σκηνή που παρουσίασε μία ομάδα, λέξεις-φράσεις σε χαρτάκια που προέκυψαν μετά τον διαμοιρασμό σκηνών με τα αντικείμενα από τις δύο ομάδες.

Τέταρτη συνάντηση: σκέψεις που αφορούν την κοινωνική μας ζωή σε Ελλάδα και Λονδίνο και τι θα αλλάζαμε σε αυτή του Λονδίνου.

Έβδομη συνάντηση: φωτογραφίες που αντανάκλουν την ταυτότητά μας στην καθημερινότητά μας (photovoice).

Όγδοη συνάντηση: στιγμιότυπο από την αποτύπωση σκηνής με κούκλες φτιαγμένες από εφημερίδα έπειτα από την ένωση των ελεύθερων κειμένων και την παρουσίαση σκηνών μεταδραματικού θεάτρου.

Παράρτημα 5

Φωτογραφίες από την παράσταση-έκθεση με το κοινό. Οι παρακάτω φωτογραφίες αποτυπώνουν τη στιγμή της έκθεσης όπου το κοινό βλέπει στον χώρο αντικείμενα που παράγαμε ή χρησιμοποιήσαμε κατά τη διάρκεια των συναντήσεων.

